شـــارەزوور
لەروانگەی سێ بابەتی مێژوویدا

هاشم عاسی کاکەیی / کەرکوک

لـەم لێکۆڵینەوەیـەدا هـەوڵی ئـەوەم داوە، چـەند بابـەتێك روون بکەمـەوە لـەو بابەتـە مێژووییانـەی کـە پەیوەندییان بەرۆژگاری شارەزورەوە هەیـە. باسـەکە بریتـیـە لەپوختەیـەکی مێـژووی (شـارەزوور – نـیم ئـەزرا)ی‌و لایـەنی سـەرهەڵدانی فەلـسەفەی سۆفیگەری ونـاودارانی ئـەم ناوچـەیە، هـەروەها شـیکردنەوەی پەیوەندی شارەزور لەروانگەی نوسـراوەکانی هەنـدێ نوسـەر و مێژووناسـی کـورد و دەرخـستنی پەیوەنـدی نوسراوەکانیان بەتایفەی کوردی (کاکەیی)یەوە، دیاری کردنی بیروڕاو بۆچوونەکانیان لەم بارەیەوە. شـایانی باسیشە ئەم لێکۆڵینەوەیە لەساڵی (1986) هاتووتە نووسین .

أ- شارەزوور

ئەگەر ئاوەرێك لەمێژووی رۆژگاری دێرینـی ئـەم ناوچـەیەی شـارەزور، بـەگوێرەی ئـەم نوسـراوانەی کـە بەدرێـژایی مێـژوو پێمـان گەیـشتووە بـدەین، بۆمـان دەردەکـەوێ شـارەزوور نـاوی پایتـەختی ناوچـەیەکی فراوانی کوردستان بووە و لەزۆربەی سەردەمە جۆراو جۆرەکانی مێژوودا ناوی براوە. وا بەپێی توانا دەست بۆ برێ سەرچاوە درێژ دەکەین کە باسی مێژووی (شارەزوور) مان بۆ دەگێڕنەوە. . پاشان ڕاو بۆچوونەکانی خۆمانو برێکیان دەست نیشان دەکەین. . بەوەی کە شوێنەواری دێرینی

(خورمـاڵ – گـوڵ عومـەر) بریتـی بـووە لـەو شـارەی لەمێـژوودا پێـی وتـراوە (نـیم ئـەزرا)ی، واتـە (شارەزوور). ئاشکرایە لەئەنجامی پێك هاتنی جۆرەها (دەرتـەنگ) و (دەربەنـد) وەك (دەربەنـدی بازیـان) و(دەربەنـدی باسـەرە) و(دەربەنـدی سـەگرمە) و (دەربەنـدیخان)ودەرتـەنگی (چرچـەقەڵا) و (پـەیکوڵی)، لـەزنجیرە چـیاکانی زاگـرۆس دا، هـەر لەبـەرە بـەیانی مێـژووەوە، گـەلی (لۆلـۆیی)یـەکان لەسـلێمانی – زامـوا Zamua واتە وڵاتی لۆلۆییەکان[1] بوونو لەم دەربەندو دەرتەنگانـەدا دەژیـانو قـەڵاو شـوورەی پتـەویان دروست دەکردو هەندێ جاریش رێگەیان لەکاروانی (ئەکەدی) و (ئاشـوری)ی دەگـرتو پـەلاماریان دەدان[2]. مێژووی (شـارەزوور)یـش هـەر ئـەم ناوچـەیەی گـەلانی لۆلـۆییو گوتیـیـەکان دەگرێتـەوەو دەگەڕێتـەوە بـۆ سەردەمی ئاشورییەکانو ناوەندی (زاموا)ی وڵاتی لۆلۆییو لەرۆژگاری دەسەڵاتی (ئاشور ناسـرپاڵی دووەم – سـەدەیی دەیـەم پ ز) دا، گـەلی لۆلۆییـیـەکانی تێـدا ژیـاوە [3]. لـەکاتی هێرشـەکەی (نـارام سـینی ئەکـەدی /2223-2260پ ز) بۆ سەر وڵاتی لۆلۆ، لۆلۆییەکان پەنایان بردە بەر چیاکانی (قەرەداخ) بۆ ناو شـورەو قەڵاکانی (پـەیکوڵی)و (چرچـەقەڵا)و لەوانەشـە لۆلۆییـەکان کـاتی لـەپێش سـوپای (نـارام سـین) کـشانەوە

روویـان كردبێتـه نـاو (قـۆپی)، بۆیـه نـارام سـین فـەرمان دەداتـه سـوپاكەی بەخـستنه خـوارەوەی بـەدیل گیراوەكـانی لۆلۆیی‌یـەكان لەسـەروی (قـوپی)یـەوە، وەكـو لەپەیكـەرە تاشـراوەكەی (دەربەنـدی گـاور)دا دەبینرێت)[4].

بـەهۆی ئـەو كنـەو پـشكنینانەی لەتەپۆلكـەكانی ناوچـەی شـارەزووردا كـراون، بـۆ شوێنەوارناسـان دەركـەوتووە كـە (شـیوی شـارەزوور) لەسـەردەمێكی زۆر كۆنـەوە ئـاوەدان كراوەتـەوە مرۆڤـی تێـدا ژیـاوەو پاشمـاوەی شـوێنەواری نیـشتەجێ بـوونی مرۆڤـی ئـەو سـەردەمانەی لێ دۆزراوەتـەوە كـە دەگەڕێتـەوە بـۆ سـەردەمەكانی پـێش مێـژوو، لەگـەڵ سـەردەمە مێژوویی‌یـەكانی (ئەكـەدی، ئاشـوری، ساسـانی، دەسـەڵاتی موسڵمانانی عەرەب) واش دەركەوتووە هەموو كاتێ ئەم شیوەی شـارەزووره شـوێنێكی پەسـەندی نیـشتەجێ بوون بووە، بەهۆی پیت‌و فەڕی زەوی‌و سەرچاوەی بەرهەمی هەمەجۆری. . . [5]

وشـەی شـارەزوور لەسەرچـاوەكانی (سـریان) دا لـەنێوان سـاڵانی (544-605ز) بەشـێوەی (سـیرزڤر- سیارزور) هاتووە كە سریانی‌یەكانی ئەم دەمەش بەم جۆرەیـان وەرگێڕاوەتـەوە (شـەهرزڤر)[6]. لەكارنامـەی (ئەردەشـێری پاپكـان) یـش بەشـێوەی (سـیاه لـزڤل)، یـان (سـیارژور) هـاتووە[7]. جگـە لەمانـەش (هیراكلیوس)یش بەشێوەی (سیا زۆرون)، یان (سیارسۆرۆن)ی نوسیوەتەوە. . . [8]دكتۆر (جمال رشید) دەڵێ: (ئـەم هـەموو ناولێنانـەش لەڕاسـتی دا واتـای (رەزی ترێـی سـپی- چـر -) دەگـەیێنێت، ئەمـەش بـەهۆی ئـەو گۆڕانكاری‌یەی بەسەر بەشی یەكەمی ناوەكەدا هاتووە، واتا (سپیتا- speta) ی (میدی) كـە بـەواتای (سـپی) دێت، كە پاشان گۆڕاوە بۆ (سیتا-seta)و پاشان بۆ (سید –sed)و لەدوایی‌دا بۆ (سیە) كە چووەتە سەر ناو لێنانەكەی (شارەزوور)[9].

بەڵام مامۆستا (توفیق وەهبی) دەڵـێ: (شـارەزور نـاوێكی لێكدراوەیـە لەسـەر شـێوەی (گردەبـۆر)و واتـای نزمەشار، هەرێمی نزم) دێت‌و ئەم ناو لێ نانەش بەتەواوی لەگەڵ شـێوەی تۆبـۆگرافی (شـیوی شـارەزوور)دا دەگونجێت. .) [10].

دەتوانین بڵێین ئەو شارو وڵاتەی بە(شارەزوور) ناسراو بوە، لەمێژودا، ئەم حكومەتانەی وەكو (ئاشوری‌و میـدی‌و پـشدادی‌و ئـەخمینی‌و پاشـان ئەسـكەندەر (لەسـەدەی دووەمـی پ ز)و پاشـان حكومـەتی (پـرثـی- ئەشكانی) یـەكانی ئێرانـی لەسـەدەی دووەمـی پ ز)و پاشـان حكومـەتی (ساسـانی) و تـا هـاتنی دەسـەڵاتی موسـڵمانانی عـەرەب لـە(21ك/643ز)و [11]، تـاكو كۆتـایی خەلافـەتی عەباسـی یـەكان‌و كـەوتنی شـاری (بەغـداد)و هـەتاكو هـاتنی حكومـەتی عوسمـانی یـەكان‌و هـەر جـارەی یـەكێ لـەم حكومەتانـە جڵـەوی شـارەزووریان دەكەوێتـە دەسـت‌و ئەگـەر چـی كوردەكـان خۆشـیان فـەرمانڕەوایی شـارەزوور بوونـە لـەنێوان ماوەی فەرمانڕەوایی ئەو حكومەتانەدا.

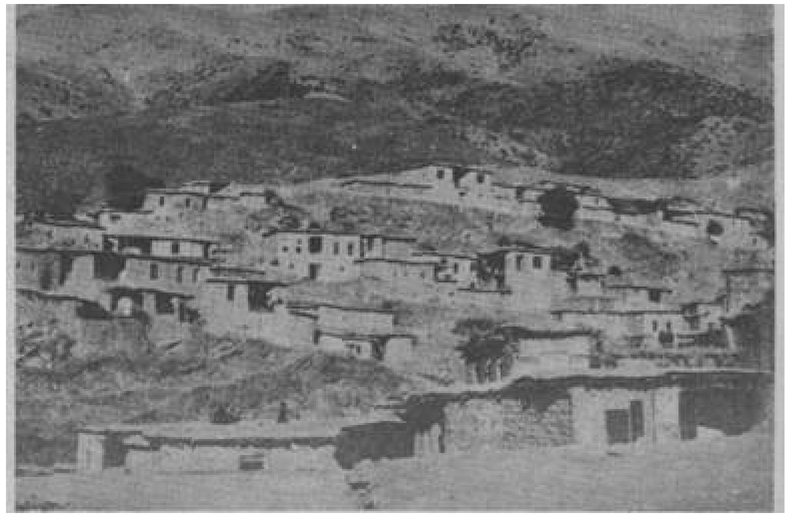

شارەزوورو ڕووداوەکانی

لەمێـژە شـارەزوور ئـاوەدان کراوەتـەوە بەشـوێنێکی گـرنگ ناسـراوە، لەبـەر ئـەوەی خـاوەن دەشـتو زەویـیـەکی پـانو بـەرینی ڕەنـگ سووری بـەپێتو فـەڕ بـووە، پـڕ چـەمو ڕوبـارو کـانیو تەپۆلکـەوو شـاخو دەربندو دەرتەنگو ئاتەشگەدەو، مزگەوتو تەکیـەو خانـەقاو زانـاو دانـای زیـرەکو ڕێگـا ڕوونـاك کـەرەوە، قەڵاو لادێی دلگیرو ئاوهەوای سازگارو پڕ لەبەرو بوومو هەرزانی بووە. . ناوچەکە بەدرێژایی مێژووی گەلێ شینو زاریو تاڵانو کوشتنیو کاول بوونی بەخۆیەوە بینیوە، هەموو جۆرە داگیرکەرێك چاوی لێ بڕی بووە بۆ خۆژیانـدنی بـەداراییو داهاتی ئـەم وڵاتـە دێرینـە، داگیرکـەرانی مـەغۆلیو عوسمـانیو پاشایانی ئێرانـی لەهەموو داگیرکەرو تاڵانکەرێك پتر زیانیان پێ گەیاندووەو هەمیشە هەوڵی ئـەوەیان داوە ناوچـەکە بکەنـە جێگەو شانۆی شەڕو شۆڕیانو بتوانن دەستی بەسەردا بگرن، بەڵام خەڵکی ناوچەکەو سەرۆکەکانیان ملیـان بۆ بێگانەو داگیرکەران دانەنوانـدووە، هـەموو کـاتێ ویـستوویانە سـەر بـەرز بـن چەشـنی سـەر بـەرزی چـیا پیرۆزەکانی (شەعران –هەورامان)و (شندروێ)و (باڵامۆ)و (پیرەمەگرون)و (داڵەهۆ) ئەگـەر لایـەك لەشـیوو دۆڵو ئەشکەوتو تەپۆڵکەو تەلاری ناوچـەو شـوێنەکانی وەك (قـەڵای نـارین – خورمـاڵ)و (یاسـین تەپـە)و (بـەکراوا) بدرێتـەوەو بپـشکێندرێتو لاپـەرە کۆنـەکانی هەڵبدرێتـەوە، لەوانەیـە هـەر پارچـە گـۆزەو کوپەڵەیێكو بەردێکی پیرۆزی. . بیرەوەری بەسەرهاتی رۆژگارێکی لەسەر تۆمار کرابێت!.

لەسـاڵی (627ز). (شـارەزور) تووشـی بـەڵاو وێرانکاریـیـەکی خـراپ دێـت، بـەهۆی ئـەو جەنگـەی کـە لەنێوان سوپای (هەرقل)و (خوسرەوی پەروێز) روویدا، لەنزیکی شاری (نەینـەوا)ی دێـرین. لەبـەر ئـەوەی (هـەرقل) مینـەی (خوسـرەوی) دەکـرد لـەرێگای (شـارەزوور)ەوە، بۆیـە مـانگی شـوباتی سـاڵی (628ز) لەشارەزوور بەسەربردو بەربووە تاڵانو وێرانکاریو سووتاندنیو تا ساڵی (18ك/639ز) شـارەزوور لـەژێر دەسەڵاتی (ڕۆمەکان) دا دەبێت.[12]

لەساڵی (21ك/642ز) لەسەردەمی خەلیفە (عمـر)دا، (عـزرە بـن قـیس) کـە بەسـەر شـاری (حلـوان)دا

ڕادەگەیشت، نێردرایە سەر (شارەزوور) لەبەرئەوەی (شارەزووری‌یەکان) باجو خراجیان بەدەوڵەتی ئیسلام نەدەدا، [13]ئەو کارەی بۆ ئەنجام نەدرا . بۆیە (عتبە بن فرقد)یان، بە سوپایەکی گەورە ناردە سەر (شارەزوور)و لەپاش کوژرانی خەڵکێکی زۆر لەهەردوولاو مردنی پیاوانی موسڵمان بەهۆی دوپشك پێوەدانیانەوە – دوپشکی بەناوبانگی عەربەتی شارەزوور - توانییان داگیری بکەنو لەم مێژووەوە شارەزوور چووەتە ژێر دەسەڵاتی موسڵمانانی عەرەبو خۆیو دێهاتەکانی سەر بەموسڵ بوونە، تا لەکۆتایی خەلافەتی(هارون الرشید)دا، لێی جودا کراوەتەوە [14] لە ساڵەکانی (38ك/658ز) بەم لاوە کۆمەڵێك لەیاخی بووان (الخوارج) دژی ئیمامی عەلی (خ. ر) لەبزوتنەوە بەرپاکردنو جەنگ دا بوون، هەندێ جار کە دەشکان، گرۆ گرۆ لەم یاخی بووانە پەنایان دەهێنایە بەر ناوچە سەختو شاخاوی‌یەکانی کوردستان، بەتایبەتی شاری (شارەزوور) دەبینین هەر لەم ساڵەدا (38ك) (ابو مریم السعدی التیمی) ناوێكو گرۆیەك لەیارانی پەنا دەبەنە (شارەزوور)و [15] لەساڵی (41ك/661-662ز) فروە بن نوفل الاشجعی لەگەڵ پێنج سەد سواردا، کە دەستیان لەکوشتار کردنی ئیمامی عەلیو یارانی هەڵ گرتبوون، ڕوویان کردوەتە (شارەزوور)و [16] هەر لەم ساڵەشدا، وا ڕێك دەکەوێ کە (فروە بن نوفل الاشجعی) لە(مغیرە بن شعبە) هەڵ گەڕێتەوەو بەدەستی (شیت بن ربعی) یا خود (معقل بن قیس) ناوێك، لە (شارەزوور)دا لەنێو ببرێت [17].

لەساڵی (76ك/693ز) لەسەردەمی (الحجاج بن یوسف الثقفي) دا، سەرۆکی یاخی بووان (شبیب الخارجی) بزووتنەوەی دژی حەجاج دەست پێ کردو حەجاجیش سوپایەکی بەفەرماندەی (عبدالرحمن بن محمد الاشعث) بۆ سەرکوت کردنی ناردو سوپاکە بەشوێنی‌یەوە بوو، ئەمیش خۆی گەیاندە شارەکانی (دقوقاء – تاوغ)و (شارەزوور). [18]

لەساڵی (127ك/740ز) لەپاش مردنی (سعید بن بهدل الشیبانی) کە دەستی کردە بزووتنەوە لەسەردەمی (یزید بن الولید بن عبدالملك) ئەمەوی دووصەد کەسی خەڵکی (جزیرە) (وضحاك بن قیس الشیبانی) لەگەڵدا بو، لەپاش مردنی (سعید بهدل) ئەو خەڵکە (ضحاك الشیبانی) یان هەڵ بژاردو بەدەم ڕاستی یانو ڕوویان کردە (موسڵ)و پاشان (شارەزوور) خەڵکێکی زۆریان دواکەوتو خۆیان لەچوار هەزار کەس دەدا، ئەوجا هەڵیان کوتایە سەر (یزید بن الولید)و کاربەدەستی (عێراق)و شڕیانیان کرد. . . .) [19]

لەساڵی (129ك/746-747ز) لەسەردەمی (مروان بن محمد بن مروان) ی دوا خەلیفەی بنەماڵەی (ئەمەوی) گروپێك لەیاخی‌بووان بەسەرۆکایەتی (شیبان بن عبدالعزیز الیشکری) پەیدابوونو (مەروان) پتر لەنۆ مانگ لەگەڵیان دا جەنگی، ئەمانە هەر جارەی کە دەشکان ڕوویان دەکردە شارو شوێنێك لەجەنگێك دا کە خۆیان لەپێش سوپای مەروان پێ ڕاناگیرێ، لەناچاریو لەبرساو لەبەر گرانی، پەنا دەبەنە بەر (شارەزوور) بەهۆی هەرزانی شتو مەکیو زۆری بەروبوومی. [20]

لەساڵی (131ك/749ز) (قحطبة بن شبیب)ی سەر بە (عەباسی)یەکان، لە (ابو مسلم الخراسانی) یەوە فەرمانی پێ دەکرێ سی هەزار سوار بخاتە ژێر فەرمانەدەی (ابا عون بن علی) یەوە ڕەوانەی سەر (شارەزوور)ی بکات کە ئەو کاتە (عثمان بن سفیان)ی سەر لەشکری (عبدالله بن مروان بن محمد) تێی دا

بوو (ابا عون)و (مالك بن طريف الخراسانى) كه يەكێ بوو لەسەركردەی سوپاكانی دێن‌و لەنزيكی (شارەزوور) بەدوو فرسەنگ هەوار دەگرن‌و لەپاش شەوو ڕۆژێك حەسانەوە، ئەمجا هێرش دەبەنە سەر (عثمان سفيان)و لەبيستی مانگی (ذي الحجه) ساڵی (131ك) سەردەكەون‌و عثمان دەكوژن. ئەم دەنگو باسی سەركەوتنەی (اباعون) كاتێك دەگاتە (مروان بن محمد) ی ئەمەوی، ئەو كاتە ئەم لەشاری (حەڕان) دا دەبێ‌و خەڵكی سەربازی شارانی (شام‌و جزيرەو موسڵ) ی لەگەڵ دا دەبێ‌و (حەڕان) بەجێ دەهێڵێ‌و دەست دەكاتە سەنگەرو كەندەك لێدان هەتا خۆی دەگەيەنێتە (زێی گەورە) (اباعون) يش پاشماوەی مانگی (ذي الحجه ومحرم) ی ساڵی (132ك) لە (شارەزوور) دا بەسەر دەبات[21] لەڕووداوەكانی ساڵێ (137ك/755ز) لەپاش ئەوەی عەباسی‌يەكان توانی‌يان بەهۆی (ابو مسلم الخراسانى) بەسەر مەروانی‌يەكان دا زاڵ ببن‌و بێنە سەر تەخت‌و (شارەزوور) يان دەست كەوێ لەم ساڵەدا لەدوای چەند ڕوداوێك لەنێوانی (ابو مسلم)و (عەباسی‌يەكان)، (ابو جعفر المنصور)ی خەليفە هەستا بەكوشتنی ئەبو مسلم لەبەغداو نوسراوێكی بەدەمی (ابو المسلم) نوسی‌و بەمۆری ئەو مۆری كردو ناردی بۆ (ابو نصر مالك بن الهيثم)و لەنوسراوەكەدا فرمانی پێ دەكات خۆی كۆكاتەوەو هەرچيشی لەماڵ لا دانراوە بيهێنی‌و بێت بۆ بەغدا، كە نوسراوەكە دەگاتە دەستی (ابو نصر) بەمۆرەكەی دەزانێ كە (ابومسلم) ئەمەی نەنووسيوە، لەبەر خۆيەوە دەڵێ: ئەمەشتان كرد ! ئەوجا بەرەو (هەمدان) تێدەقورتێنێ كە ئەيويست بچێ بۆ (خۆراسان) لەم لاشەوە (ابو جعفر) نووسراوێكی دی بەدەمی خۆيەوە هەر بۆ ئەم (ابو نصر)ە، دەنێرێ‌و بەڵێنی دەداتێ كە بێكاتە خاوەنی (شارەزوور) – بۆ ئەوەی هەڵ نەيێت – لەهەمان كات دا نامەيەكيش بۆ (زهير بن التركى) كاربەدەستی (هەمدان) دەنێرێ‌و تێی‌دا ڕادەگەيێنی‌و دەڵێ: ئەگەر (ابو نصر) بەم دەروبەرەدا تێپەڕێ بيگرەو بەندی بكە، وا ڕێكەوت گرتی‌و بەندی كرد، بەلاّم لەم كاتەدا نوسراوەكەی (ابو جعفر) دەگات‌و بەڵێين نامەی. كردنە خاوەنی (شارەزوور) ی پێ ڕادەگەيەنن. لەبەر ئەمە (زهير التركى) بەرەڵای دەكات ئەگەرچی خۆشيشی دەويست. كەچی دوای ڕۆژێك بەئازادكردنی خاوەنی شارەزوور نامەيێك لە (ابو جعفر) دەگاتە (زهير)و تێی دا دەڵێ: ئەبێ (ابو نصر) بكوژی، ئەويش لەوەلاّم دا دەڵێ من ئازادم كرد لەبەر ئەوەی كردوتانە بەخاونی (شارەزوور). . . پاش ماوەێيك (ابو جعفر) لێی خۆش دەبێ‌و لەسەر (موسڵ) دادەمەزرێ[22].

لەساڵی (184ك/800ز) لەزەمانی خەليفە (هارون الرشيد)ی عەباسی‌دا، ديسان (شارەزوور) دەبێتە جێگای گرۆيانی ياخی بووان (الخوارج)و لەم ساڵەدا (ابو عمرو الشارى) پەنای پێ دەبات‌و (زهير القصاب) دەنێرنە سەری‌و لە (شارەزوور)دا دەيكوژێ[23].

لەڕووداوەكانی ساڵی (267ك/880-881ز)ی ياخی‌بووان، لەشاری (موسڵ) ناكۆكی دەكەوێتە نێوانی (هارون الخارجى) و (محمد بن خرزاد)ی خارجی لەپاش كوشتارێكی توند (هارون) هەڵدێ‌و لە (دەجلە) دەپەڕێتەوە بەرەو بنەماڵەی عەرەبی (بنی تغلب)و ئەوانيش دێنە دەنگيەوە، (ابن خرزاد)يش دەكشێتەوە. پاشان هارون دەگەڕێتەوە بۆ (حديثة- شارێكی نزيك بەموسڵ)وخەڵكێكی زۆری لێ كۆدەبێتەوە. دوای

ماوەییێك نامە بۆ یارانی خرزاد دەنێرێ چونكە دەیزانی یارانی خرزاد، لە (خرزاد) بێزار بوونە بەهۆی ناخۆشی گوزەرانیان لە (شارەزوور) ئەو شارەی دوژمنی خرزاد بوون لەكوردو ئەوانەی دیو. . . دەیان هێنێتە ریزی خۆیەوە تەنیا هۆزی (الشمردلیە) نەبێ ناچن كە دانیشتووی شارەزوور بوونو لەگەڵ (خرزاد) دەمێننەوە. لەو لاشەوە (هارون) هەڵ دەستێ لەشاری موسڵ دا باری ژیانی خۆیو یارانی چاك دەكات (ئەمەش هۆێیك بووە كە یارانی خرزاد پەنایان پێ بردووە) كەچی (ابن خرزاد) لەڤینی ئەم كارەی (هارون)و یارانی هەستا كەوتە گیانی كوردە جەلالی یەكانو ئەوانی دی لەناوچەی (شارەزوور)و لەئەنجامیش دا خۆی كوژراو هارون بووە سەرۆكی یاخی بووان)[24].

لەساڵی (290ك/903ز) لەمانگی (جمادی الاول)ی ئەم ساڵەدا سوپا سالار (ابو سعید الخوارزمی) كە پەنای هێنابووە لای خەلیفەی عەباسی (المكتفی باللە) هەڵ دێو رێگای (موسڵ) دەگرێتە بەرو نامەیێك بۆ (عبداللە – ناسراو بە (غلام نون) دەنێرێت كە بەسەر (تكریت)و ناوچەكانی دەوروبەریدا رادەگەیشت. داوای لێ دەكات كە لە(خەلیفە المكتفی) پێكەوە یاخی ببن، بەلام (عبداللە) رازی نابێو لەگەڵی كۆدەبێتەوە بۆ ئەوەی بەم كارە هەڵ نەستێ، كەچی (ابو سعید) لەخشتەی دەباتو دەیكوژێو رووەو (شارەزور) دەبێتو لەوێدا لەگەڵ (ابن الربیع الكردی) دا پێك دێ، بەوەی لەخەلیفە یاخیببن[25].

لەساڵی (307ك/919ز) خەلیفە (المقتدر باللە)ی عەباسی، هەرێمی (دیار ربیعە) دەداتە (ابراهیم ابن حمدان)و (شارەزوور)یش دەدا بەبنەماڵەی (بنی بن نفیس) ، بەلام خەڵكەكەی شارەزوور خۆشیان لێ نایەو رازی نابن. خەلیفە (المقتدر) ناچاردەبێ سوپایێك بێنێو شارەزوور گەمارۆ بداتو لەئەنجامیش دا بۆی داگیرناكرێو كوشتارەكە بەموسڵ دەسپێرێو خۆی دەگەرێتەوە. . [26].

لەساڵی (314ك/926ز) لەسەردەمی (المقتدر باللە)ی عەباسیدا، جەنگێك لەنێوانی (عبداللە بن حمدان)و (كوردو عەرەب)ەكان، روودەدات بەهۆی ئەو هێرشانەی كە كوردو عەرەبەكان دەیان كردە سەر ناوچەكانی (موسڵ)و رێگای (خراسان – خرێسان)و ئەمیش لە(بەغدا)وە بەسەر ئەمو شوێنانەدا رادەگەیشتو (ناصر الدولە)ی كوریشی لە (موسڵ)ەوە جا (عبداللە) فرمان بەكورەكەی دەكات بۆ لەشكر پێكەوەنانو شۆربوونەوە بەرەو (تكریت)، ئەمیش بەم كارە هەڵ دەستێو دەچێتە (تكریت)و چاوی بەباوكی دەكەوێو پاشان عەرەبەكان كۆ دەكاتەوەو بەرپرسیاریان دەكات بەرامبەر بەو كارانەی كردبوونیان، لەپاش شێوە سزادانێكی ئەو خەڵكە بەكوشتنو برین، بەرەو (شارەزوور) مل دەنێو بەردەبێتە گیانی (جەلالی)یە كوردەكانو لەگەڵیان دا دەجەنگێ. . . [27].

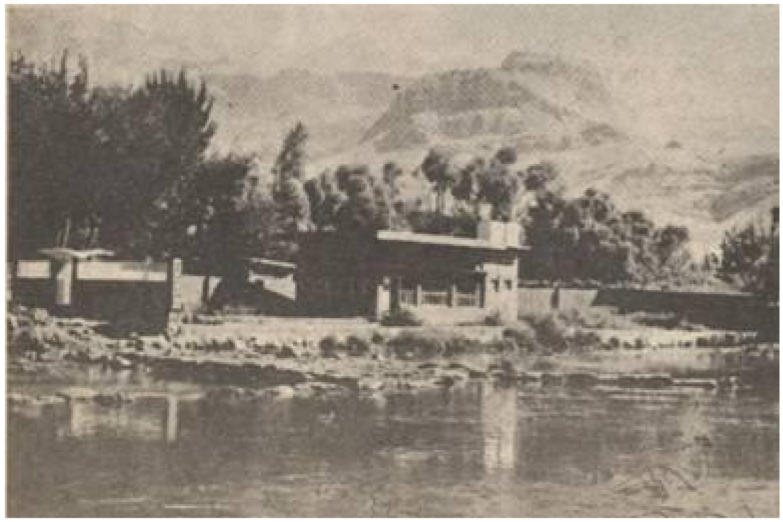

لەساڵی (343ك/954ز) لەمانگی (رجب)ی ئەم ساڵەدا (معز الدولە سبكتكين) سوپایێك دەنێرێتە سەر شارەزوور بە(منجنیق)ەكانەوە (ئالەتێكی بەردهاوێژ بوون لەچەشنی تۆپ هاوێژی ئێستا) بۆ داگیركردنیو تاكو مانگی (محرم) ی ساڵی (344ك) خەریكی بوون كەچی نەیان توانی داگیری بكەنو بەهەناسە ساردی گەڕانەوە بەغدا [28].

لەساڵی (348ك/995ز) بەم لاوە شارەزوور دێتە باوەشی میرنشینە كوردەكانو یەك لەدوای یەك دیگرنە باوەشیان كە یەكەمیان بنەماڵەی (حەسنەوێ)كانە، كە پاش كزبوونی دەسەلاتی عەباسییەكان، ئەم مێرنشینە كوردیە بەسەرۆكایەتی (حەسنەوێی كوڕی حوسێن)ی بەرزیكانی پەیدا بوو، ناوچەی میرنیشینیەكەی بریتی بوو لەشاری (دینەوەر) ئەم میرە زیرەكە توانی لەسەردەمی (ركن الدولە البویهی)دا قەڵەم ڕەوی زەوی میرنشینیەكەی فراوان بكات بەخستنە سەری شارەكانی شارەزوور، هەمدان، و نەهاوەند[29] لەبەر ئەمە (بوەیهی)یەكان ترسیان لێ پەیدا كردو (معز الدولە)ی بوەیهی هەستا بەناردنی سوپایێك بۆ سەر شارەزوور بەفەرماندەی سەرلەشكری (ینال گوش) [30] بەلام (حەسنەوێ) توانی ئەم سوپایە تێك بشكێنێتو وای لێ دی پەیمانی ئاشتی لەگەڵ دا ببەستن [31] لەدوای ئەمەش ئەم هەر خەرێكی فراوان كردنەوەی میرنشینەكەی بوو تا لەساڵی (369ك) كۆچی دوایی ئەكاتو پاش خۆی (بەدر-ناصر الدولە) ی كوڕی دەبێتە جێ نشینی، بەدر چەند كوڕێكی بووە بەلام ناوی دووانی پێمان گەیشتووە كە (هلال وأبی عیسی)ن. یەكێك لەمانەی زیاتر ڕۆڵی خۆی گێڕابێت لەم ئیمارەتە، ئەویش (هلال)ی كوڕی بووە، كە لەسەردەمی بەدری باوكی دا بەرەنگاری حاكمی شارەزوور (ابن الماضي) دەبێتو گەمارۆی شارەزوور دەداتو پاشان دەست بەسەر دارایی ناوچەكە دەگرێتو (ابن الماضی)یش دەكوژێت[32] دیارە ئەمەش دەبێتە هۆی هەڵ گیرساندنی شەڕێك لەنێوانی باوكو كوڕداو لەئەنجامیش دا (هلال) سەردەكەوێو (بەدر)یش بەدیل دێتە گرتن. بەلام -بەدر) بەسازدانی پیلانێك توانی كۆمەڵێك لەیارانی (ابا الفتح بن عناز) دامەزرێنەری ئیمارەتی عەنازی كوردیو سەرۆكی هۆزی (شازنجانی)و (ابا عیسی شاذلي بن محمد) ڕووبەڕووی (هلال) بكاتو هەروەها خۆشی هانا بەرێتە بەر (بهاء الدولة البویهی)و ئەمانیش سوپایەكی

دەدەنێ لەژێر فەرماندەی (فخر الملك ابی غالب –یەكێك بووە لەوەزیرەكانی بهاء الدولـە) لـەپاش شـەڕێكی سەخت سوپای (فخر الملك) و(بەدر) سەركەوتن بەدەست دەهێننو شارەزوور دەكەوێتـە چـنگی (بـەدر) [33] كەچی (بەدر) هەلٚ دەستێ شارەزوور دەداتە دەست (عمید الجیوش) ابو العلی بن ابو جعفری وەزیری (بهاء الدولة) ئەمانیش ئیتر خۆیان حوكمی شارەزوور دەكەنو حاكمی بـو دابـین دەكـەن كاتـێ (سلطان الدولـە) لەعێراق دا دێتە سەر تەخت.

شارەزوور لەژێر دەسەلاٚتی (عمید الجیوش) دەردەچیٚو پاشان دێتەوە بۆ باوەشی (طاهر بن هلال)[34].

لەسالٚی (369ك/979-980ز)دا جەنگێك لەنێوان (بنی شیبان)گرۆیەك بون لەیاخی بووان (الخوارج)و سوپای (عضد الدولة)ی بوەیهی. لەمانگی (رجب) ی ئەم سالٚەدا دەست پیٚ دەكات. (عضد الدولة) سوپایێك ڕەوانەی سەر (بنی شیبان) دەكات كە لەشارەزووردا ماوایـان گرتبـوو لەبـەر ئـەوەی هێرشـیان دەكـردە سـەر ولاٚتەكـەیو پەیمانیـشیان لەگـەلٚ كوردەكـانی شـارەزووردا بەسـتبوو، زۆر لـە (شـاهەكان)یـش، بێزاربـبـون لەبەشوێن كەوتنیانو شارەزووریشیان بۆ داگیر نـەدەكرا لەبـەر ئەمـە (عضد الدولـة) فرمـانی بەسـوپاكەی كـرد بـچنە شـارەزوور بـۆ بڕینـی دەسـتی تـەماعی (بـنی شـیبان)و خۆڤـایم نـەكردنیان لەشـارەزووردا لەئەنجامیش دا سوپاكە سەركەوتن بەدەست دێنیٚ[35].

لەسالٚی (434ك/1043ز)دا ابو الشوك كوڕی محمدی عەنازی شـازنجانی كـورد ڕوو لەشـارەزوور دەنـیٚو ئابلۆقەی دەداو دەست دەكاتە تـالاٚنو سـووتاندنی گونـدەكانیو تێكـدانی پاشـان (قـەلاٚی تیرانـشا)ش گـەمارۆ دەداتو (ابو القاسم بن عیاض) پێشی لیٚ دەگریٚو بەلٚێنی دەداتیٚ كە (ابو الفتح)ی كوڕی لـە (مهلـهل – ابـو ماجدی كوڕی محمدی عەنازی) برای، ڕزگار بكاتو نێوانیشیان چاك كاتەوە، (مهلهل) یش كاتیٚ بیستی كـەوا ابو الشوكی بـرای نیـازی هاتنـە شـارەزووری هـەبووە، شـارەزوور بـەجیٚ دەهێلٚـیٚو ڕوو دەكاتـە تـالاٚن كـردنو سووتاندنیو ژێردەستەكانێش لەهەردوو لا سەرگەردان دەبـن. پاشـان ابـو الـشوك نامـەیێك بـۆ (ابـو القاسـم عیاض) دەنێریٚو تێیدا بەیادی دەخاتەوە كەوا كـاتی خـۆی بـەلٚێنی دابـوو كوڕەكـەی بـۆ ڕزگـار بكـات بـەو مەرجانەی لەسەری پێك هاتبوون وەلاٚمی دەداتەوە كەوا مهلهل پێك نایەتو بۆیـە ابـو الـشوك لەحەلوانـەوە دەچێتە (صامغان)و تالاٚنی دەكاو ئەو ناوچـەو شـارانەش تـالاٚن دەكـات كـە سـەر بەمهلـهل دەبـن [36] لەسـالیٚ (439ك/1047-1048ز) خـاوەنی قـەلاٚی سـەرماج كـە یـەكێك بـووە لـەكوڕانی (بـەدری كـوڕی حـسنەویٚ) كۆچی دوایی دەكاتو پاش ئەم قەلاٚی سەرماج دەدرێتە دەستی ابراهیم ینـالو ئـەمیش احمـد بـن طـاهری وەزیری دەنێرێتە شارەزوورو دەستی بەسەردا دەگرێتو مهلهل كوڕی ئەبو فەتح محەمـەد كـوری عـەنازیش هەلٚ دێتو جیٚی دێلٚیٚ احمد بن طاهر دەچێتە سەر قەلاٚی (تیرانشاه)و گەمارۆی دەدات. ئەنجا مهلهل دەست دەكاتە نامەناردن بۆ خەلٚكی شارەزوورو بەلٚێنیان دەداتیٚ كەوا بەخەلٚكێكی زۆرەوە بۆ لایان دێتو داواشـیان لیٚ دەكـات كـە ڕووبـەڕووی بێگانـەكانی (الغـز)ببنـەوە خـەلٚكی شـارەزووریش دەكەونـە گیـانی ئـەو بێگانـە (الغـز)انـەو گـەلێكیان لیٚ دەكـوژن كـاتیٚ احمـد بـن طـاهر ئـەم هەواڵـە دەبیـسیٚ دەگەڕێتـەوە سـەر شارەزووریەكانو خەلٚكێكی زۆریان لیٚ دەكوژێتو تالاٚنیان دەكات[37].

لەساڵی (443ك/1051ز) جڵەویناوچەی شارەزوور دەکەوێتە دەستی ابی الماجد المهلهل – کوڕی محەمەدی عەنازی)بەوەی لەم ساڵەدا مهلهل دەچێتە لای (سلطان طغرل بك)ی سلجوقیو ڕێزی لێ دەنێتو دەسەڵاتیشی لەسەر ئەم ناوچانەی ژێر دەستی دەچەسپێت. لەوانە (سیروان، دقوقا، شارەزوور، صامغان)و سورخابی کوڕی محەمەدی کوڕی عەییار عەنازی براشی ئازاد دەکاو قەڵای (ماهەکی) بۆ دابین دەکاو، ناوچەی (الرواندین)یش دەبەخشێ بە (سعد بن أبی الشوك – سەعدی کوڕی ئەبو شەوك). [38]

لەساڵی (534ك/1139ز) شارەزوورو ناوچەو گوندەکانی دەورو بەریو قەڵاکانی دەبنە سەر بە (أتابك زەنکی –عیمادەدین کوڕی ئاق سەنقرەی دامەزرێنەری دەوڵەتی ئەتابیکەی زەنگی لەموسڵ)، کە پێشی ئەم لەژێر دەستی (قیجاقی کوڕی ئەرسەلان تاش)ی تورکمان دا بووە[39].

لەساڵی (563ك/1167-1168ز)شارەزوورو قەڵاکانی دەکەوێتە ژێر دەستی (زید الدین علی بن بکتکین)ی جێگری (قطب الدین مودود بن زنکی)ی خاوەنی موسڵ کاتێ دەچێتە(اربل- هەولێر)و دەبێتە حاکمی دەوڵەتو زۆربەی ناوچەکانی وڵاتی دەکەوێتە دەست[40].

لەساڵی (572ك/ 1176ز)دا شارەزوور لەژێر دەستی (سیف الدین غازی)ی خاوەنی موسڵ دەبێو لەم ساڵەدا فەرمان ڕەوای شارەزوور کە ناوی (شهاب الدین محمد بن یزان) دەبێ لەسیف الدین غازی یاخی دەبێ هۆکەشی ئەوە بووە کە (سیف الدوله) هەڵدەسستێ دەستێ (مجاهد الدین قایماز کوڕی عبدالله زەینی) دەکاتە جێگری خۆی لە (موسڵ) ابن یزان پێی ناخۆش دەبێت لەبەر ئەوەی کاتێ کە (مجاهد الدین قایماز) کرابوو بەحاکمی (اربل-هەولێر) لەنێوانی هەردووکیان دا ناکۆکییەکی توند پەیدا دەبێ، جا لەم کاتەدا ترسی لێ دەنیشێت نەوەك ئازارێکی لێوە پێبگات، یاخیبوونی خۆی دەر دەبڕێ مل کەچی بۆ ناکات. بەڵام جلال الدینی وەزیری سیف الدین نوسراوێکی بۆ دەنێرێ کە ملکەچی فرمانەکانی سیف الدین بێتو سەرزەنشتی پاشەڕۆژی یاخی بوونەکەشی پێ ڕادەگەێنی. کە نامەکەی پێ دەگات دەست بەجێ دەچێتە موسڵو مل کەچی خۆی دەنوێنیو ئەو ناکۆکیەش لادەچێت[41]. لەساڵی (579ك/1183ز) شارەزوورو دەورووبەری لەژێر جڵەوەی (اتابك عزالدین مسعود)ی خاوەن موسڵ دا بووە، ئەمەش لەدوای ئەوەی کە (صلاح الدین الایوبی) زۆربەی ناوچەکانی (جزیرە)ی لەژێر چنگ دا دەردێنێو تەنها(شارەزوورو العقر)ی بۆ دەمێنێتەوە [42] لەساڵی (581ك/1185ز) صلاح الدین الایوبی زۆربەی ناوچەکانی سەربەموسڵ لەعزالدین مسعود دادەبڕێو داوای شارەزوورو (ولایە القرابلی)و هەموو شارەکانی ئەو دیوی (زێی)ی سەر بە (وان) دەکاتو لەئەنجامیش دا بەهۆی بەستنی پەیمانی ئاشتی لەنێوانیان ئەو ناوچانە دەکەونە ژێر دەستی بنەماڵەی ئەیوبییەکان [43]. لەساڵی (623م/ 1226ز) لەرۆژی چوارشەممەی 25ی مانگی (ذی العقدە)ی ئەم ساڵە، لەکاتی چێشتەنگاو لەشاری (موسڵ)و زۆربەی وڵاتانی عەجەمو عەرەب بوومەلەرزە دەبێت، بەڵام زیاتر لەشاری (شارەزوردا) ڕوو دەداتو دەبێتە هۆی وێرانکردنی شارەکەو قەڵاکانی، بوومە لەرزەکە بۆ ماوەی زیاتر لەمانگیك بەرۆکی شارەزووری بەرنەداوە[44].

لەساڵی (645ك/1247ز) لەگەڵ پێدابوونی (مەغولی)یەکان شارەزووریش وێرانکاریو گەورەترین

بەڵاو ناخۆشترین رۆژی ڕەشی بەخۆیەوە بینیوە. پاش ئەوەی هۆلاکو توانی شاری بەغدا داگیر بکاتو دەسەڵاتی خەلیفەکانی بنەماڵەی عەباسیەکان کزکاتەوە، دانیشتوانی شارو دێهاتەکانی ناوچەی شارەزوور ناچار دەبن شارو گونەکانیان بەجێ بهێڵنو روو بکەنە وڵاتانی میسرو شام[45].

دیارە لەم مێژووە بەم لاوە شارەزوور دەکەوێتە دەستی کوردە گۆرانەکانی بنەماڵەی (ئەردەڵان)ی کە (بابا – باوە ئەردەڵانی)ی سەرەك هۆزیان بەدامەزرێنەری ئەم ئیمارەتە دەژمێردرێو لەپاشی خۆی چەند پشتێك لەنەوەکانی فەرمان ڕەوایی تێدا دەکەنو هەر یەکەیان دەوری خۆی دەگێڕێ لەئاوەدان کردنەوەو فراوان کردنەوەی سنووری ئەم ئیمارەتە، لە(شەرەفنامە)ی شەرەفخانی بەدلیسیدا بەدرێژی باسی نەوەکانی (بابا) کراوە تاکو سەردەمی شەرەفخان خۆی واتە ساڵی (1005ك/1597ز) بەڵام لێرەدا ناوی (بێگەبەگ) دێنینە ناو ئەم باسەوەو ئەڵێین لەنوسراوێکی (مەئمون بەگی)ی کوڕیدا هاتووە دەڵێ (رشتەی بەندە (بیگە بەگ) دەگەڕێتەوە بۆ (ابی عبیدە الجراح) لەدە کەسە مژدە پێدراوەکانی بەهەشتو (امیر المؤمنین العباس)و یەکێك لەباپیرانی بەناوی (عادل –عادلانی)یەوە لەسەرەتایی رۆژانی کوشتارەکانی (جەنگیزی)یەکاندا، لەسەر شارەزوور والی بووە [46]. ئەم بێگە بەگی شارەزوورە گوێی نەداوە بە(شا ئیسماعیلی سەفەوی)و لای بەلادا نەدەکردەوە، بۆیە شا ئیسماعیل هەستا (چاپان سلطان)ی قزلباشی یاریدەدەری بە لەشکرێکی گەورەوە نارده سەر وڵاتی بێگەبەگ، کاتێ هێرشیان هێنایە سەر زەویەکانی شارەزوور هەستان بەتێکدانی ئەو گوندانەی کەوتبوونە ناو شیوی شارەزوورەوەو سێ قەڵاشیان تێك دا بەڵام نەیان توانی شوورە پتەوەکانی شوێنە بەرزەکەی –شارەزوور- تێك بدەنو ماوەی ساڵێك ئابلۆقەیان داو بەنا ئومێدی گەڕانەوە [47].

لەکۆتایی سەدەی نۆیەمی کۆچیدا، کە (بابان)ەکان. پەیدا بوونو توانیان (ئیمارەتی بابان) دروست بکەن شارەزوور بووە بەشێك لەئیمارەتی بابانو ئەم ئیمارەتە بەشێوەیەکی نیمچە سەربەخۆ مایەوە تاکو عوسمانیەکان لەساڵی (1267ك/1851ز)زاڵ بوون بەسەریاو کردیانە متصرفیە [48]. بەڵام لەپاش ئەو ئاڵو گۆڕەئیداریەی ساڵی (1867ز) ڕووی داو (ئەیالەتی موسڵ) پێك هات بە (سنجەقی کەرکوك) یان دەوت شارەزوورو کە بەشێك بوو لەئەیالەتی موسڵ شارەزووریش بوو بەناوچەیەك لەسنجەقی سلێمانی دا [49].

ئەمە بریتی بوو لەگێڕانەوەی برێ لەو ڕوداوانەی مێژووی شارەزوورو ناوچەکانی کە بەگوێرەی توانامان لێی دواینو پێشانمان دان.

پێناسەی جوگرافی شارەزوور لەچەند سەرچاوەیێك دا

1- گەرۆكو شارناسانی عەرەب لەوانەی پێناسەی (شارەزوور)یان كردووە یەكێكیان (الاصطخری – 340ك) مردووە لەكتێبی (المسالكو الممالك) دا دەڵێ شارەزوور شارێكی بچووكەو لەژێر دەسەڵاتی كوردەكانەو لەگەڵ ئەوەش لەعێراقەوە نزیكە كە چی هیچ ئەمیرو كاربەدەستێكی تێ دانیە چونكە لەژێر دستیان دایە [50].

هەروەها هاتووە ماوەكانی لەنێوان شارەزوورو شارەكانی دەورو بەری بەم جۆرە دابین كردوەو دەڵێ لەدینەوەرەوە بۆ شارەزوور چوار قۆناغەو لەحەلوان یشەوە بۆ شارەزوور دیسان چوار قوناغە[51].

2- (ابن حوقل – 367ك) مردووەو یەكێكە لەجوگرافی ناسەكانی عەرەب لەكتێبی (صورە ألارض) دا دەڵێ شارەزوور شارێكی بچووكە لەژێر دەستی كوردەكان دایەو لەگەڵ دەوروبەری كە نزیكیش بووە لەعێراقەوە هیچ ئەمیرو فەرمان بەرێكی سوڵتانی تێدا نیە دەست بگرێ بەسەر دارایییەوە، ژیانێكی خۆشی هەیەو هەرزانییەو شوێنێكی چاكو پانو بەرینەو بەپیتو فەرو دیمەنێكی جوانی هەیە [52] بۆ ماوەكانیش دەڵێ ماوەی نێوانی شاری (دینەوەر)و (شارەزوور) چوار قۆناغە[53]. هەروەها باسی چیاو دۆڵەكانی ناوچە شاخاوییەكانی كردوە لەگەڵ ناو بردنی هۆزە كوردەكانی (حمیدی)و (لاریە)و (هەزبانی) لەكوردەكانی شارەزوور[54].

3- جوگرافیزانی عەرەبو گەرۆك مسعر بن المهلهل 377ك مردووە، وەكو لەنووسینەكانیدا دەردەكەوێ پێش ساڵی (340ك)[55] ناوچەی شارەزووری دیتووە بەم جۆرە پێناسەی شارەزوور دەكات ((شارەزوور چەند شارۆچكەو دێهاتێكە شارێكی گەورەی تێ دایەو مەڵبەندیەتی لەم سەردەمەمانەو پێی دەڵێن(نیم ئەز را)ی خەڵكی ئەم شارە لەسوڵتان یاخیین. . . ئەم شارە لەدەشتایییەو خەڵكەكەی گەڵێ ئازاو و جەربەزەن، پارێزگاری لەخۆیانو ناوچەكەیان دەكەن ئەستووری شوورەی شارەكە هەشت گەز پانەو زۆربەی فەرمان رەواكانیان لەخۆیانن‌و دووپشكی كوشندەی تێدایە كوشندەتر لەدوپشكی (نوصەیبین). . لەنزیكی ئەم شارەوە (نیم ئەزرا) دوو چیا بەناوەكانی (شەعران)و (زەڵم)و هەن. . لەم شارەوە بۆ (دەیلەمستان حەوت فرسەخە. . لەشارەزووردا شارێكی دی هەیە لەیاخی بوونو سەركەشی كردن دا بە (بیر یاقوت الحموی نووسیویە شیز)[56] دەناسرێو خەڵكەكەی شیعەی زەیدی صالحین‌و لەسەردەستی (زەیدی كوڕی عەلی) دا بوونە موسڵمان ئەم شارەی (بیر) بووتە پەناگای هەڵاتوانو سەركەشان جارێكیان دانیشتوانی (نیم ئەز را) ی هێرشیان بردە سەریانو كوشتنیان. . . ئەمەش لەساڵی (341ك)دا بوو لەنێوانی ئەم دوو شارەدا شارێكی بچووك هەیەو پێی دەوترێ (دزدان) شێوەی بنیات نانی خانووبەرەی وەكو شاری (شیز) وایە دەریاچەیەكی تێدایە لەشارەكەوە دەترازێ بۆ دەرەوەی، سوار غارغارۆكی بەسەر شوورە بەرزەكانییەوە دەكاتن لەبەر پانو بەرینی‌و. . مزگەوتێكی گەورەی تێدایە. . ئەم شارەش (دزدان) دارای كوڕی دارا دروستی كردووە ئەسكەندەر نەیتوانیوە داگیری بكات. . [57].

4- شایانی باسە جوگرافیزانی عەرەب بەناوبانگ بە (المسعودی-345ك) مردووە لەكتێبی (التنبیە

والاشراف)دا ناوی هۆزە کوردەکانی بردووە وەك (بازنجان شوهجان، شادنجان، نشاورە، بودیکان، لوڕ، جورقان، جاوان، بارسیان، جەلالی، مستکان، جابارقی، جروغان، کیکان)[58]. . . لەوانەی لەژێر ڕکێفی فارس وکرمانو سجەستانو خوراسانو شارەزوور دا بوونە [59].

5- پاشان (یاقوت الحموی 626ك) مردووە لە (معجم البلدان)دا دەڵێ ((شارەزوور کەوتووەتە هەرێمی چوارەمو درێژییەکەی حەفتا پلەكو سێیەکەپلەکێکەو پانایشی سیو حەوت پلەكو نیوو چوار یەکێکەو مەڵبەندێکی گەورەیەو لەنێوان کێوەکانی (اربل –هەولێر)و (هەمدان) دایەو (زوری کوڕی زوحاك) نوێی کردەوە. . خەڵکەکەی ئەم ناوچانە تێکرا کوردن [60].

6- بەلاّم (شەرەف خان)ی بەدلیسی لە (شەرەفنامە)کەیدا بەدەمی (حمدالله المستوفی) یەوە دەدوێ دەڵێ (بەگفتی (حمدالله ی مستەوفی) شارەزوور واتا شاری هێزو زۆرو هەمیشە فەرمان ڕەواکانیان کورد بوونو هەر کەس کە خاوەن زۆر بووبێ بێ زۆری پێش خۆی ڕەپیچەك داوەو ڕاوی ناوەو لەجێگاکەی دامەزراوەو ئەویش هەر ئەوەندەی توانیوە بمێنێ تا بەتوانایی ماوەو هەرگا داویەتە باری کزیو زەبوونیو بەرەو نەبوونی خزیوەیەکی زۆرداری بۆ ڕەخسیوەو پرزەی لێ بڕیوەو میرایەتییەکەی گۆڕیوە، بابا ئەردەلان لەو خاوەن زۆرانە بووە کە زۆریان نەبردووەو بەسەربەستی فەرمان ڕەوایی مەڵبەندی شارەزووری کردووە[61].

7- مامۆستا (توفیق وەهبی) یەکەمین کەسێکە توانیویەتی لێدوانێکی زانستییانە سەبارەت بەناو لێ نانی شارەزوور بکاتو پاشان شارەزووری بەم جۆرە دیاریی کردووە دەڵێ (ناوی شارەزوور لەم سەردەمەدا بەسەر نشێوو نزمایییەکی زەوی دەردەبڕێت کە بەشی رۆژهەلاّتی خوارووی دۆڵی (تانجەرۆ)ی شاری (سلێمانی) پێك دێنێت کە بەشە نزمایییەکەیەتی، ئەم نشێو نزمایییەش لەباشوری شاری (عەربەت)وە درێژ بووەتەوە بۆ دەوروبەری شاری (هەڵەبجە) چەند زنجیرە شاخێك دەروانێتە سەری بەتایبەتی لەرۆژهەلاّتو رۆژئاواوە هەندێ چالو چۆڵی تێدایەو دەورو بەری بەنزیکەی (600م) بەرز دەبێتەوە لەسەر ڕووی دەریاوە، بەلاّم بڵندیی ناوەڕاستی لە (450م)بەرزتر نییە. لەوانەشە ئەم شێوە بە (حەوزێك) دابنرێ کە قولاّیییەکەی نزیکەی (150م) بێت، رووبەری شیوی شارەزوور نزیکەی بە (656کم2) دەپێورێت[62].

رای چەند کەسانێك لەدیاری کردنی شوێنی شارەزوور

1- گەریدەی ئینگلیز (ریچ) لەیاداشتەکانیدا باسی شوێنو تەپۆڵکەو پاشماوەی شوێنەوارەکانی شارەزووری کردووە لەشوێنێك دا دەربارەی شوێنەواری شاری شارەزووری کۆن دەڵێ: (کنەو پشکنینم بۆ دۆزینەوەی شاری شارەزوور وای لەزۆربەی کوردەکان کرد بیر لەم کارە بکەنەوە پاشا (وەسمان پاشا) ئەمڕۆ پێی وتم خۆی لەو باوەڕەدایە کە شارە کۆنەکە دەکەوێتە لای (قیز قەلعەسی)ی نزیکی (بیستان سوور) لەناوچەی شارەزوور[63].

2- مامۆستا (ئەمین زەکی بەگ) لەکتێبەکەیدا دەڵێ (مستەشرق (چەریکۆف)و (هەرزفەڵد) دەڵێن

ئەم شاری (نیم ڕا)یە، (گولعنبەر)ە واقعەن تەعریفی (ابن المهلهل) و (یاقوت)یش لەگەڵ ئەم تەفسیرەدا یەك ئەگرێ چونکە ئەم دوو موئەرخە دەڵێن شاری (نیم ڕا) لەنزیکیی شاخی (شاران –هەورامان) و (زەڵم) بووە [64].

3- (د. حسام الدين نەقشبەندی) لەبارەی شارەزوور دەدوێو دەڵێ (لەگەڵ بوونی جیاوازی لەنێوان بۆچوونە جیا جیاکانی لێکۆڵەران دا بۆ دیاری کردنی شوێنی شارە کۆنەکە (شارەزوور) بۆمان دەرکەوێ کە پاشماوەی (خورماڵ)ی ئێستا لەڕاستیدا پاشماوەی شوێنەواری شاری (شارەزوورە)ی کۆنە [65].

4- مامۆستا (ئەمین نەقشبەندی) دەڵێ: دروست کردنی پایتەختێکی بەکاری وەکو (نیم ئەزرا)ی کە لام وایە لەئەسڵا ناوی شارەزووریان شارەسوور بووبێتو مەڵبەندەکە بەئەوەوە ناونرابێتو پاشان چونکی لەنیوەی ڕێگای تیسفون (مدائن)و (شیز) واتە تەختی سولەیمانی نزیکی سەقزا بووە ناوی نراوە (نیم ئەز ڕا)یو پاشان بووتە گوڵ عەنبەر یان گوڵ عەمەرو پاشان خورماڵ [66].

5- مامۆستا (کماڵ نوری معروف) دەڵێ (لەوانەیە ئەو شارەی ئاشوری کە ناوی (دور-ئاشور) بووە هەمان شاری شارەزوور بێت کە پادشای ئاشوری (ئاشور ناسرپال -883/859پ ز) لەسەر کەلاوەکانی شاری (لوو) ناسراو بە (ئەتلیلا) دروست کردووەو گۆڕانکاری بەسەردا هاتبێت... بەم جۆرە (دور –ئاشور)بووە بە (ئاشور دور) پاشان (شار –دور) بووە بە (شار – زور)[67].

ئێمە خۆشمان لەو باوەڕەداین کە (خورماڵ) بریتی بووە لەو شارەی پێی وتراوە شارەزوور یا خو (نیم ئەز ڕا)ی بەگوێرەی ئەو سەرچاوانەی کە پێشتر دەست نیشانمان کردنو هەروەها بەگوێرەی ئەم (بەڵگەنامە)یەی [68] لەساڵی (530ك)دا نووسراوەتەوە بەڕوونی دیارە کە (گوڵعنبەر –خورماڵ) پێی وتراوە شارەزوور بەوەی نووسەری بەڵگەنامەکەی ناوی (سەیید ئیبراهیم)ە دەڵێ (نعم انی بعد قطع المسافات غير القليله وصلت قريه (جبر اباد-جەوراوە) شرقی شهرزور)[69] لێرەدا دیارە دێی (جەوراوە) دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی خورماڵەوە قسەکانیش مەبەست هەر لەخورماڵە نەك هەموو ناوچەی شارەزوور لەبەر ئەوەی ئەم سەیید ئیبراهیمە باسێکی (خورماڵ-خورماد) نووسیوەتەوەو دەڵێ (ان المدينه المسماه بـ(خورماد) تسميه الكل باسم الجزء حيث كان ملك اسمه (ماد) قد بنى قلعه حصينه وسماها باسم ابنتها الوحيده (خور) فباضافة الأبن الى ابيه صارت الكلمه (خورماد) اى شمس الماد وشمس صارت (روز –روژ) وبكثرة الاستعمال اصبحت تعرف بـ (شهرزور بن ماد)[70].

دیارە ئەمەش ئەوە ناگەیێنێت کە خورماڵ لەمێژوودا ناوی پێشی شارەزوور بکەوێت چونکە ئەوە ئەزانین کە ناوی شارەزوور دەگەڕێتەوە بۆ مێژوویەکی گەلێ کۆنتر هەروەها بەهۆی ئەو کنەو پشکنینەی لەشوێنە دێرینەکانی ناحیەی خورماڵ کراوە شوێنەوارناسان توانیویانە شوورەیەکی گەورەی بەبەردو گەچ دروست کراو بدۆزنەوە کە ئەویش چەند بورجێکی بازنەییو چەند لاییە کە بەچوار دەوری شارێکی کۆن لەباکورو باشورەوە بەدوو قەڵای پتەو کۆتایی دێت. . جگە لەوەی چەند جۆگا ئاو ڕێکخەرێكو پردێك لەسەر ڕوباری (زەڵم)دا دۆزراوەتەوە کە ئەم پاشماوە شوێنەوارانەی خورماڵ پاشماوەی شاری شارەزووری

كۆنە، كە گەڕیدەو شارناسانی عەرەب لەوانە جوگرافی زان (ابن حوقل) كە لەسەدەی چواری كۆچیدا پێناسەی كردوە، ئەو پێناسەش لەسەر پاشماوەكانی خورماڵ دەگونجێت[71].

ئەوەی شایانی وتن بێ لێرەدا بەشێكی زۆری شارو گوندەكانی ناوچەی شارەزوور لەكەشكۆڵە پیرۆزەكانی (ئەهلی هەق) كاكەییەكان دا یاد كراون‌و مێژووی ئەو نووسراوە ئایینی‌و ڕێبازییانەش دەگەڕێنەوە بۆ سەدەی هەشتەمی كۆچی‌و وشەی شارەزوور پتر لەپەنجا شوێن دا دووپات كراوەتەوە بەرچاو دەكەوێ هەندێ جاریش بەشێوەی گۆ كردنی (شارەزویل –شارەزول)[72] بەواتای شاری (زەل‌و زلكاو) هاتووە بەداخەوە ڕوون نییە مەبەست لەشارەزوور لەم سەرچاوە ئاینییەدا خورماڵ‌و عەربەتە یا خود شارە پیرۆزەكەی (پردیوەر)ی سوڵتان ئیسحاقی بەرزنجییە.

ب- شارەزوورو سۆفیگەری

وەكو لامان دیارە ئەو شوێن‌و ناوچەو مەڵبەندەی بەشارەزوور ناوی دەركردووە لەمێژوودا مەڵبەندی پیاوانی سوارچاك‌و دلێرو قارەمانان بووە جێگای زانست‌و زانیاری هەمە جۆرو پیرو شێخانی خاوەن كەرامەت‌و خواناسانی سۆفی‌و مەلاو دەروێشان‌و گەورە پیاوانی تەریقەت‌و داهێنەری ڕێگاو ڕێبازی بیری ئایینی بووە. ناوی پیاوانی لەئەستێرەناس‌و پزیشك‌و فەلسەفەی سۆفییەتی‌و بوێژو زاناودانای چەشنی ئەستێرەیەكی گەش وان بەئاسمانی پان‌و بەرینی دەشتی شارەزوورەوە هەر یەكە لەو شۆڕەسوارانە لەمەیدان‌و بوارێكی تایبەتیدا گەیشتوونەتە لوتكەی مەبەست. ناوچەكە لەكات‌و سەردەمە كۆنەكان دا، بازارێكی گەورەی ئاڵ‌و گۆڕكردنی بیری زانست‌و زانیاری هەمە جۆرو وێژەو بیرەكانی فەلسەفەكاری سۆفی گەری بووە جگە لەوەی كە بازارێكی گەورەی ئاڵوگۆر كردنی شتومەكی بازرگانیش بوو بێت. پاش ئەوەی بیرو باوەڕی سۆفی گەری لەكوردستان دا بڵاوبوەوە، هەموو ناوچەكانی داپۆشی، كورد بەباشی ئەم ڕێگە خواناسییەی ناسی‌و تێكەڵاوی بوو. هەر لە(شارەزوور)دا بەسەدان سۆفی‌و مورشیدی بلیمەت هەڵكەوتن‌و ڕێگای زانین‌و زانستییان گرتبووە بەر. . ئەمانە سۆفییەكی ڕاستەقینەی(صراط المستقیم) بوونە، هەر چەندە وتراوە سۆفییەكان حەز لەزانست‌و زانیارییە ڕووكەشەكان ناكەن بەڵام ئەمانە لێیان دەدوێن ئاشناو شەیدای هەموو جۆرە زانیارییەك بوونەو بیریان لەپاشە ڕۆژی دنیاو مرۆڤ كردووتەوە، چاویان بڕیبوە ڕۆژگاری دوورو پێشكەوتنی كۆمەڵانی مرۆڤ‌و مێشكیان تەرخان كردبوو بۆ بابەتەكانی ئایینی‌و زانستی فەلسەفەی سۆفیگەری، لەوانەشە بڕی لەو زاناو فەیلەسوفانەی كوردی شارەزوور مێشكی خۆیان بەتیۆری فەلسەفەكانی هیندی‌و ئەفلاتون‌و ئەرستۆی یۆنانی زاخاو دابێت، (تەریقەتی نەقشبەندی خۆی لەخۆیدا دەمارێكی تیژی بیركردنەوەو فەلسەفەكاری تیایە، لەوانەیە بەشێكیشی لەهیندەوە هێنابێ (مەولانا خالیدی شارەزووری)و لەكەلەپووری سامانە فەلسەفەییە دەوڵەمەندەكەی ئەو وڵاتە بێ)[73].

لەسەدەی حەوتەمی كۆچی، (شێخ كاكۆ زەكەریا) دەورێكی گەورەی هەبووە لەبڵاوكردنەوەی (تەریقەتی قادری)[74] لەناو كۆمەڵگای كوردەواریداو لەسەدەی یانزەی كۆچیش شێخ (شهاب الدین رضی‌الدین) ی

شـاذلی تـوانی لـەئیمارەتی (ئـەردەلان)و (بابـان)دا تەریقـەتی نەقـشبەندی بڵاوبکاتـەوە [75] ئەمـەش ئـەوە دەسەلمێنێت کە ئەم تەریقەتە بۆ ماوەیەکی زۆر لەپێش مەولانا خالیدی شارەزووری (1779-1827) لەناو کوردەواریدا بڵاوببو خەڵکێکی زۆریش دەستگیری بوون. .) [76].

لەمەیـدانی فەلـسەفەی سـۆفیگەریدا، ئەمانـە وەك (بابـا تـاهیری لـوڕی، بابـا خۆشـین، پـیر شـاریاری هەورامان، نەودەو نۆ پیرەکەی هەورامانو شێخ عیسیو موسیو مـەولانا خالیـدی نەقشبەندی شـارەزووری سوڵتان ئیسحاقی بەرزنجی، شێخ مارفی نۆدێی، شێخ حەسەنی گلەزەردە، باباناوزی سەرگەتی، پـیر میکائیـل داودانی، پیر سلێمان ئەردەلانی مەلا عابدینی سازانی، عێل بەگی جاف. . . هتد) پێشەنگی ئەو کاروانەن کە هەر یەکەیان لەسەردەمێك دا ژیاون خزمەتی ئـایینو مـرۆڤو فەلـسەفەی سۆفیگەرییان کـرووە ئێـستا بـۆ نموونـە لایـەنی بـیرو دەروونـی چـەند کەسـانێك لـەم زاتانـە ڕوون دەکەینـەوە کـە بەدەگمـەن زانیاریمـان دەربارەیان پێ گەیشتووە ئەگەر چی هەندێ بیری فەلسەفەی ڕووت تێکـەڵاوی بـیرو باوەڕیـان بـووەو لـەژێر کارێگەری ئەو جۆرە تێورییە فەلسەفیانە ڕزگاریان نەبووە.

بابا خۆشین (400ك)

لەو سەردەمەی ئەم زاتە لەشارەزووردا پەیدا بوو وەکو لەزانیارییەکانی سوڵتان ئیسحاقی بەرزنجییەوە پێمان گەیـشتووە)هـەڵگرتووی هەگبەیـەکی پـڕ لەزانـستو بـیرو بـاوەڕی فەلـسەفەی سۆفیگەری بـوو، بـیرو بۆوچونەکانی پڕ بوون لەلایەنی وا کە ئەنێشەی بیری مرۆڤیان دەوروژاند، وایان لەمرۆڤی ناوچەکە دەکـرد سـەرنج بـدەنو بیربکەنـەوە. . فەلـسەفەکانی ئـەم زاتـە بریتـی بـوون لـەبیرو بیرۆکەی ڕۆحـیو زانیـاریو هۆشیاری باباو خەونەکانی. دەڵێن ڕێبازەکەی لـەوە دەدوا کـەوا مـرۆڤ لـەژیان دا ڕۆحـی بـەردەوام دەبێـتو گۆڕینی ڕەوان (دۆنای دۆن) دەکاتو ڕۆحی ئەو مرۆڤە هەر بەنەمری دەمێنێتـەوە خـاوەن ڕۆح لـەکاتێك دا کۆچـی دوایـی کـرد، ئـەوا ڕۆحەکـەی دەچـێتە بـەر (قاڵـب –لاشـە)یـەکی نوێـو سـەر لـەنوێ لـەدایكو پەیدادەبێتەوە. . بەڵام ڕۆژێك دێت ئەو ڕۆحە لەو گۆڕانکارییەی خۆی دەکـەوێت ئـەویش بـەهاتنی (ڕۆژی دوایی)یە.

بابا خۆشین هەر وەك مەولانا جەلالەدینی ڕۆمی (1207ز) ڕەنگی ئـەم فەلـسەفەیە لـەناو چوارچـێوەی بیرەکانیدا خۆی دەنوێنێ. (ڕێبازی مەولەوی پـشت بـەقورئانو حەدیـسەکانی پێغەمبـەر(د. خ)دەبەسـتێتو سوودیشی لەزانستی گەردون ناسی ئەو سەردەمە وەرگرتووە لەڕاستیش دا هەندێ بیرو تێوری دوور لەبیری موسڵمانیتیـشی تێکـەڵ بـووە بـۆ نمونـە جاروبـار تیـوری دۆنـای دۆن (الحلـول والتناسـخ Inearnation) لەشیعرەکانی مەولانادا بەرچاو دەکەوێت. .) [77]. بابا خۆشینو دەسـتەو دایـەرەی لـەو بـاوەڕەدا بوونـە کـە ئاڵەتی موسیقا بەتایبەتی (ساز)ی کوردەواری دەورێکی کاریگەری هەیە بـۆ خـاوێن کردنـەوەی دڵو دەروون لەتەمو مژو تاریکی بۆ ئەم مەبەستەش لەکاتی ئاهـەنگی ئاییندا گوایـە (نۆسـەد)[78] کـەس لەسـۆفییانی هاوڕێی ئەو جۆرە سازەیان ژەنیوەو جۆرە جووڵەو سەمایەکی هێمنانـەیان لەگـەڵ ئـاوازی دەنگـی تەلـەکانی

سازەکان دا نواندووە. ئەم دەستەیە سازیان هەڵبژاردووە وەکو لای کۆمەڵە رێبازە سۆفی گەرییەکانیتر کە ئاڵەتی زیکرو کۆڕ بەستنیان بریتی بووە لەدەفو تەپڵ ئاوازی دەنگی جۆراوجۆر بۆ بەتین کردنی گڕو بڵێسەی گەرمی هەناوی سۆفییان کەچی مەولانای ڕۆمی لەجیاتی ئەو جۆرە ئامێرانە هاتووە (نای)ی بەکارهێناوە لەگەڵ سەمایەکی گەلێ بێ دەنگ دا.

سەرچاوەی هەوێنی بوون لای زانایانی فەلسەفەکاری ئەم ڕێبازەی بابا خۆشین بریتی بووە لەچوار ماددەی (ئاو، هەوا، ئاگر، گڵ) سزادانی (ڕۆح-گیان) بەوە خاوێن دەبێتەوە، کە چەند جارێك گۆڕانکاری لاشەی مرۆڤ دەکاتو لەم لەشەوە دەچێتە بەر لەشێکی دیو بەسزای خۆی دەگات لەو ماوەیەی کە گیرۆدەی ئەو لەشە دەبێت. جا وتراوە زۆر کەس لەپەیڕەوانی ئەم ڕێبازە سۆفیزمییە کوردەی شارەزوور بەئاگا هاتوونەتەوە لەقاڵبە پێشووەکانی خۆیان گوایە زانیویانە چەند جار ڕۆحیان لەلەشیان جودا بووەتەوە ! هەر وەکو فیثاگورسی یونانی (572پ.ز) کۆچی دوایی کردووە ڕێبازەکەشی بەناوی خۆیەوە بە (فیثاگۆریزم) ناسراوە دەربارەی ئەم دیاردەیەو نەفسی ئادەمیزاد بەم جۆرەی بۆ چووە: (نەفسی ئادەمیزادیش بەپێی ژمارەو ئاواز ئافەرید کراوە بۆ سزادان خراوەتە لاشەی ئادەمیزادەوە دەرباز بوونی نەفس تەنیا بەمردنی ئەو کەسە دەبێتو ئەوسا کە لەلاشەی جیا دەبێتەوە دەگەڕێتەوە بۆ لاشەی گیان لەبەرێکی تر)[79]. لەم بارەیەوە وتراوە کە فیثاگۆرس وتوویەتی (من لەیادمە کە پێنج جار نەفسم (رۆح)م لەلەشم جیا بۆتەوە لەدۆزەخ دا پاك بۆتەوە. .[80].

لێرەدا دەڵێین ئەم جۆرە بابەتە فەلسەفییە تێکەڵ بووەی فەلسەفەی سۆفیزم لەکاتی خۆیدا لەناوچەکانی شارەزوورو هەورامان دا باوی بووە بەتایبەتی لەسەردەمی ئیمارەتی ئەردەڵان دا زۆر لەڕێبازو ڕێڕەوی ئایینییەنهێنییەکان[81] دەرکەوتنو هەڵگری چەند لایەنێکی ئایینیو دابو نەریتی کۆمەڵایەتی رابوردووی خۆیان بوونو ئەم جۆرە بیرو باوەڕانەی گەورە پیاوانی فەلسەفە کاری تێکردوونو لەگەڵ بیرو باوەڕەکانی خۆیان دا تێ هەڵکێشیان کردن. نەك هەر ناوچەکانی شارەزوورو کۆمەڵێك لەکوردەواری تێکەڵ بەم جۆرە بیرۆکانەی فەلسەفە بوون، بەڵکو لەڕێگای فەلسەفەکاری سۆفینزمییەوە ئەم باباتە دێرینانە هاتوونەتە ئاراوەو زۆربەی گەلانی جیهان بڕوایان پێ بووە.

بابا ناوز (500ك)

ئەم سۆفییە پایەبەرزە بەنێوی (بابا ناوز)ی سەرگەتی شارەزوور ناسراوە (سەرگەت دێیەکە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی خورماڵ) هەروەها بەچەند ناوێك بەناوبانگ بووە وەك (بابا ئوەیس، بابا نەوس، ناووس، ناووز) [82]و یەکێکە لەوانەی پێش پەیدابوونی (سوڵتان ئیسحاقی بەرزنجی -716ك) ویستوویەتی ڕێبازی سۆفیگەری لەشارەزووردا دامەزرێنی، بەڵام بۆی نەچووەتە سەر. باباناوز ناوی راستەقینەی (ئیبراهیم)و لەناو خەڵکی سەرگەت دا بە (بلەشێتە)و (ناوز شێتە) ناسرابووە، هەر لەم گوندەش هاتووەتە دنیاوەو ناوی باوکی (ئەحمەد)و ناوی دایکشی (خاتوو گوڵێ)یە، ئەم زاتە خاوەنی زۆر لەزانیارییە ئایینیو بیرییەکانی

ئەو دەمە بووە پێش ئەوەی لەلایەن خەڵکییەوە بەشێت لەقەڵەم بدرێت ئاشنای بارەگای یەزدان بووەو دەڵێن زۆر لەدونیا دوور کەوتبووەوە قسەی سەرسوڕهێنەری فەلسەفەی وای کردووە بۆ دانیشتوانی خورماڵو هەردوو دێی سەرگەتو کوڵپەت (گوڵپ) کە بەلای ئەو خەڵکەوە نیشانەو بۆنی نامۆیی بێ ئاگایی لەو قسانەیدا بەدی کراوەو ناوچەی شارەزووری وروژاندبوو بەتایبەتی لەکاتی جەزبە –حاڵ لێهاتنیدا قسەی وای کردووە کە لەگەڵ بیرو باوەڕی مرۆڤی ئاسایی دا نەگونجی دیارە لەفەلسەفەی سۆفیان دا بەم جۆرە مرۆڤانەیان وتووە (فناء في الله) یانی لەخوا تواونەتەوە ئەوەندەیان بیر لێکردووەتەوە.

لەبەر ئەوەی لەباباناوز دەدوێین با بزانین نوسەران چیان دەربارەی وتووە:

أ- مامۆستا عبدالکریم مدرس لەکتێبی (بنەماڵەی زانیاران) دا لەبارەی سەیدەکانی (سەرگەت) نووسیویەو دەڵێ (ئەم بنەماڵەیە دەڵێن: لەنەوەی سەییدێکی پیاوچاکو بەڕێزو لەخودا ترسن، کە ناوی سەیید ئیبراهیمو بە (بابانەوس) ناسراوە بابانەوس لەمێژووی پێنج صەدی کۆچی دا لەژیان دا بووەو هاوچەرخی سەیید مستەفا (عريضي) ناسراو بەپیر شەهریاری مورشیدی هەورامی بووە [83].

دیسان مامۆستا عبدالکریم دەڵێ (بابەنەوس برادەرو دۆستی (قازی بەنێ)[84] و (شێخ عەلی خان)بووە قازی بەنی لەدێی شیوی قازی لەناحیەی قەرەداخ دا نیشتەجێ بووەو شێخ عەلی خان لەو دێیەدا کە بەناوی خۆیەوە بە (شیلەخان) کە سوککراوی شێخ عەلی خانە لەناحیەی سورداش پارێزگای سلێمانیدا بووە) [85].

ب- مامۆستا محمود احمد محمد لە (گۆڤاری کاروان)دا [86] بەڵگەنامەییەکی مێژوویی نایابی بڵاوکردووەتەوەو بریتییە لەوەی یەکێك بەنێوی (سەیید ئیبراهیم)و لەساڵی (530ك)دا لەکۆتایی قورئانێکی پیرۆزی دەسنووس دا کە خۆی ڕەنووسی کردووە، برێ یادگاریو نوسینی تۆمار کردووە لەدەنگو باسی ناوچەی شارەزوورو بەسەرهاتی باو باپیرانی بنەماڵەکەیان بۆ نەوەکانی. . . جا ئەوەی مەبەستی ئێمەیە لێرەدا، باسی باباناوزە کە لەم بەڵگەنامەیەدا ناوی هاتووە ئێمەش دەقی ئەو شوێنانە دەنووسینەوە ئەمەش دەقی شوێنەکانی ناو بەڵگەنامەکەیە کە (سەیید ئیبراهیم) دەڵێ: (نعم انی بعد قطع المسافات غير القليله وصلت قريه (جبراباد –جه وراوه) شرقی شهرزور وكان في القريه رجل شريف وقائم باداء امامه القريه اسمه جهوراوه اصف وكنيته (باباناوز) وبقيت ضيفاً على القريه وكان لي حب السؤال عن اسماء و الأمكنة المحيطة بالقريه. . حيث يشرح لی (بابا- باباناوز) ما كنت اسأله من هذا القبيل. . بعد هذا أشار لي بابا بأن ابن عمی موجود في قريه (اورامان –هه ورامان)...[87].

پیر میکائیل داودانی

ئەم زاتەش یەکێکە لەپیاوچاکانی ڕێگای سۆفیگەریو ماوەیەکی درێژی تەمەنی لەشارەزوور بەسەر بردووە باپیرانی پیر میکائیل لەکاتی خۆی دا لەناحیەی جوانڕۆ لەدێی داودان گیرسابوونەوە زەویو زارێکی زۆری ئەو ناوچانەش موڵکی ئەمان بووە، بەڵام نەتەوەی پیر میکائیل بۆ ماوەیەکی زۆر لەدێی (دەودان-داودان) ماونو پاشان بەبۆنەی هەندێ کارەساتیجیهانییەوە ڕوو دەکەنە (کۆی سنجەق)و جێگیر دەبنو

مەولانا خالیدی نەقشبەندی یەکێکە لەناودارەکانی بنەماڵەی ئەم پیر میکائیلە[88] ئەم زاتە خاوەن کەشفو کەرامات بووەو دەنگو باسی پیاو چاکیو خواناسی دەنگی دابووەوەو گەلێ کاری پڕ لەکەرامات بەدەمیەوە گێردراوەتەوە لەناو کەشکۆڵەکانی ڕێبازی سوڵتان ئیسحاقی بەرزنجی دا. خۆ ئەوە هیچ کاتێك ئینکار ناکرێ کەوا لەنێوانی خۆیو سوڵتان ئیسحاق دا گفتوگۆو کەرامات نواندن بەیەکتر ڕووی داوە، بەداخەوە باسی کەراماتو گەورەیی یان بەهۆی گێڕانەوەی دەماو دەم خراوەتە ناو چوار چێوەی ئەفسانە لەلایەن خەڵکییەوە، بۆ نمونە بڕوانە ئەو باسە کە مامۆستا (پیرەمێردی نەمر) کە لەسەرزاری کۆمەڵانی خەڵکییەوە گێراویەتییەوەو مامۆستا (غفور میرزا کەریم) لەگۆڤاری (ڕۆشنبیری نوێ) دا[89] بڵاوی کردووەتەوە. ئەو بابەتە هەرچەندە جلو بەرگی ئەفسانەی لەبەر کراوە، بەڵام لەحەقیقەت دا باسەکە پەیوەندی هەیە بە(پیر میکائیل داودانی)و (سوڵتان ئیسحاقی بەرزنجی) یەوە لەکاتیچوونی ئیسحاق بۆ ئە ناوچەیەو دروست کردنی (شاری پردێوەر)ی کاکەییەکان.

عێلێ بەگی جاف

لایەنی فیکریو دەروونی ئەم زاتەش دەریایەکی پانو بەرینە... لەو کاتو سەردەمەی لەشارەزووردا دەژیا، مێشکی خۆی تەرخان کردبوو بۆ عالەمی مەعناویاتو ئەو نهێنییانەی مرۆڤی سادە نایان گاتیو بیری بۆ ناچیو هیچی لێ ناگات بێ گومان ئەم بیرکردنەوەیەش کەم کەس دەیگاتێ (جێی بەربەرەکانێ نییە کە ئادەمیزاد خۆی لەخۆیا لەماددیاتە چونکە ئەم لەشەی کە هەیەتی گۆشتو خوێنو ئیسقانە ئەمانە هەموو لەماددەن، هەر لەم ئادەمیزادەدا ئەندێشەو بیرو باوەڕ هەیە ئەمانە هەموو لەمەعنەوین. کاتێ ئەو ئەندێشەیە ڕوو بەڕووی جەوهەرێکی واقعی بووەوە وردە وردە لەو جەوهەرە ڕووناکی وەردەگرێ تا وای لێ دێ خۆی دەبێ بەکۆگایەکی نور. کە گەیشتە ئەم پلەیە ئەو بەرەیە زاڵ دەبێ بەسەر بەرەی ماددیەتەکەیاو ئەو ماددیاتە نموودێکی نامێنی [90].

جا کاتێ عێل بەگیش گەیشتووەتە ئەم پلەیە لەو نهێنیانەوەو کە پێی گەییوە زانیویە مرۆڤ پاش ماوەیێك لەژیان. . گۆڕانکاری بەسەردا دێو هەستەکانی مێشکی توانیویانە ئەو قوناغانەی کاتو سەردەم ببڕنو ئاگاداری بکەنەوە بەوەی فلیمی ئەم چەرخەو ڕۆژگارەی بهێننە پێش چاوانیو وێنەی بگرنو ئەویش بتوانێ بەو جۆرە بڵێ کە چۆن مرۆڤ لەدوای ماوەیێك گوزەران کردن لەژیان گۆڕانکاری بەسەر دابو دەستوورو نەریتە کۆمەڵایەتییەکانیدا دێو پێداویستەکانی خۆی لەشتی نوێو پێشکەوتوودا دەدۆزێتەوە کە ئەمەش لای خەڵکی بە (پێش بین) ناسراوە. ئاشکرایە لەنێوانی سۆفیزمو فەلسەفەدا جیاوازی هەیەو لەچەند خاڵێکی کەم دا یەکانگیر دەبن. فەلسەفە پەنا بردنە بەر بیر کردنەوەو سەرنج دانو لێکۆڵینەوەیە بەڵام سۆفی گەری جۆرە تاقی کردنەوەیەکی (ڕۆحی –گیانی) یە سەر بەبەرەی فەلسەفەی میتافیزیکایە، کە بەفەلسەفەی ئەودیوسروشت نێو دەبرێتو پەنا بردنە بەر چاوو دڵو ناخی ناوەوەیە، سەرچاوەی لەعالەمێکی گیانییەوەیە دێتە ئاراوەو پەیدا دەبێت (سەرچاوەی ژیانی مرۆڤ دڵو

دەروونیـەتی کـە پـاك کرایـەوە کـردەوەو رەفتـاریش پـاكو جـاوان دەبـێ، تەسـەوف هـەوڵ دەدا دەرون پـاك کاتەوە لەهەموو خەوشێ لەهەموو باوەڕێکی ناشیرینو نا پەسەند، بەڕادەیێك تا وای لێ دێت شایستەی ئەوە بێت کە نوری خودای تێدا دابەزێت)[91].

بـەدی کـردنو تێـڕوانینو بـوونی بۆچـوونی جیـاواز لـەنێوانی ڕێبـازە فەلـسەفیەکانی سـۆفی گەریـدا، دەگەڕێتەوە بۆ بڕینی هەنگاوی درێژی ئەم ڕێگایەو گەیشتن بەپلەو مەقامەکانی تەسـەوف لای بەشـێکیانو لەگـەڵ فێـر بـوونی زانـستە رووگەشـەکانی دنیـایی کـە ئـادەمیزاد پێویـستی پێـی هەیـە بـۆ شـیتەڵ کردنـی بیرەکانی. دەربارەی بوونی بیروڕای پێچەوانەی یـەکتر لـەرێبازەکانی گـەورە پیـاوانی تەسـەوف دا بەگـشتیو فەلـسەفەی سـۆفیزمی ناوچـەکانی شـارەزور بەتایبـەتی دەگەڕێتـەوە بـۆ چـەند هۆیـەك، بەشـێ لـەو رابـەرە گەورانەی تەسەوف هەڵگری زانـستو بـیرو بـاوەڕی کۆمەڵایـەتی خۆیـانو بێگانـە کـاری تـێ کـردوون لەشـی کردنەوەی بابەتە جۆر بەجۆرەکانی ئایینیو سۆفی گەریدا، بەتایبەتی بۆنی بیری فەلسەفەی یۆنانی وەکـو ئەفلاتونو ئەرستو نەیان توانیوە هـیچ کاتێـك خۆیـانی لێ رزگـار بکـەن. دەڵێن مەنـصوری هـەلاج(309ك) ویستوویەتی رێبازی سۆفیگەری تێکەڵاوی فەلسەفەی یۆنانی بکاتو لەدوای ئـەویش گوایـە ئیمـامی غـەزالی ئەو ڕێگەیەی گرتووەتەبەر. .[92] مەولانا جەلالەدینی ڕۆمـی (604ك) کـە بەیـەکێك لـەزاناو پێـشەواکانی فەلسەفەی سۆفی گەری ناسراوە دەربارەی مردنو زینـدووبوونەوە رۆژی دوایی دەڵـێ (لەبـەر چـیە ترسـان لـەمردن؟ بۆچـی ئـەم راکردنـە لـەمردن؟ تـۆ بـەردەوام لـەجولان دای لەقۆناغێکـەوە بـۆ قۆنـاغێکی تـر، لەنەبوونەوە بۆ بوون وە لەبوونەوە بـۆ نـەبوون هـەروەها تـۆ بـەردەوامی لەبـەرگ داکەنـدنو لەبـەرکردنی بەرگێکی تر، هەتا وەکو لەو چوار توخمەوە گەیشتیتە قاڵبی مرۆڤایەتی))[93].

لێرەدا دیارە کە مەولانای رۆمـی خـۆی لەفەلـسەفەی (تناسـخ الارواح) واتـە (دۆنـای دۆن) دەداتو ڕەنگـە هەڵگری بیروباوەڕی کۆمەڵایەتی کاری تـێ کردبێـت، نەتـەوەی کـوردیش لەشـارەزووورو هـەورامان دا کاتێـك ئایینی ئیسلام ڕووی تێ کردن. . ئـەو دەمـە ئـەمان لەسـەر رێبـازی ئـایینی (ماریفـەتو پیرشـالیار)ی بـوون بیروباوەڕی تایبەتیو ئایینی خۆیان هەبووە سەبارەت بوونو دروست بوونی مرۆڤو زەویو ئاسمانو مردنو زیندووبوونەوە. . کاتێکیش موسڵمان بوون، ناتوانین بڵێین کارتێ کردنی ئەو بـیرو باوەڕەیـان لەمێـشك دا نەمابووەوە ئەوەتا بەگوێرەی یاداشتەکانی کابرایێك بەنێوی (سەید ئیبراهیم)و لەمێژوی (530ك) لـەژیان دا بووە لەگوندی (هەورامان) دەڵی: لەم گوندەدا پیاوێکی خاوەن پایـە هـەبووە بـەنێوی (شـالیارە سـیاو) کـە هێشتا لەسەر ڕێو شوێنی کۆنی[94] (زەردەشت) یانە ناوچەکانی هەوامان تا ساڵی (842ك) بەهۆی سەختی شـوێنەکەیانەوە، هـەر بەسـەرزار موسـڵمان بوونـەو لـەژێرەوەش لەسـەر ڕەوشـتی ماریفـەتی پـیر شـالیار ڕۆیشتوون[95].

جا ئـەو سـۆفیە گەورانـەی کـورد شـار بەشـار گـەڕاون بـەدوای زانـستو زانیـاریو فەلـسەفەو بیرەکـانی فەلسەفەی ڕێبازە سۆفی گەریەکان، لەشـارەزوورەوە بـۆ هەمـەدانو تـەورێزو لەوێـشەوە بـۆ سـەمەرقەندو بوخـارا پاشـان حەڵـەبو بەغـدا. . ئـەم شـارانەیان پـشکنیوە، لەهـەر شـارێك بیرێـكو لەهـەر مورشـیدێك

مەقامێكو فەلسەفەیەكی سۆفیگەرییان بەدەست هێناوەو فێر بوونە. ئەو سۆفی یانەی گەیشتوونەتە چڵە پۆپە لەتەسەوفو فەلسەفەكاری دا روویان كردووتە مەڵبەندی دایك زادەی خۆیان، بەهەگبەیەكی پڕ لەزانیاریو خۆڕەوشتی بابەتی نوێ كە لەناوچەكەی خۆیدا بەدی نەدەكران، ئەمانە كاتێ ئەو جۆرە زانیارییە تازە بابەتانەیان لەفەلسەفەی سۆفیگەری پێشانی خەڵكەكەدا هەندێ بابەتی ناو هەگبەكانیان لای ئەو خەڵكە پەسەند كراو لەوانەشە بڕێكی پەسەند نەكرابێ. جا كاتێ هەندێ لەو جۆرە بیرۆكانەی كە پەریوەتە ناو فەلسەفەی سۆفی گەرییەوە كاری لەهەندێ كەسانی سۆفی كردبوو لەناو كۆمەڵگای كوردەواریو سەر گەرمی لێكدانەوەی ئەو چەشنە بیر كردنەوانەیە بوون [96] كە سەرنجی ئەم چەند دێرە هۆنراوەیەی شاعیری كوردستان (خانای قوبادی) بدەین لەداستانی (شیرینو خوسرەو)دا ئەم دیاردەیەی فەلسەفەی (دۆنای دۆن) ی ئەو سەردەمەی كوردستان پیشان دەدات، كە لەوانەیە (خانا) هەڵگری بیرو باوەڕە كۆمەڵایەتییەكەی بێت، ئەوەتا بەدەمی شیرینی خۆشەویستی خوسرەوەوە بۆمانی دەگێڕێتەوە كاتێ (خوسرەو) بەدەستی (شێرو)ی كوڕی دەكوژرێ (شیرین)یش دەست دەكاتە شین كردن بۆ خوسرەوو (خانا)ی مەزنیش بەدەمی شیرینەوە دەڵێ:

چەند كەردش فوریاد فوغانو بێ داد
ئەووەڵ پەی خوسرەو ئاخر پەی فەرهاد
بێ دادام جە دەس چەرخ (دوونا دوون)
زەمانەی سفڵەی بێ شەرط وبێ شۆن[97]

وشەی (دونا دوون) لەم شیعرەدا دەبێ بەم جۆرە گۆ بكرێ (دۆنا دۆن) لەبەر ئەوەی لەسەر كێشی وشەی (شۆن) هاتووە (دۆن=شێوە، بەرگ، جامە، قاڵب) و زاراوەیەكی كوردیی گۆرانی ڕەسەنە خانای قوبادی درێژە دەدات بەهونراوەكەیو دەڵێ:

كەس تا سەر نە سای چەرخ چەپی واز
جە دام دەوران نەبێ سەر فراز
دەور (دوونا دوون) مایەی مەكرو فەند
چەرخت چەمەر بۆ تا (هەزارو ئەند)[98]

واتە كەس تا كۆتایی ژیانی لەژێر سێبەری چەرخی چەپگەردا، لەداوی (دەوران —سوڕان) سەرفراز نەبوو، بەشادی نەسرەوت (دەور، مرحلە، سوڕ) ی (دۆنای دۆن) كە مایەت مەكرو فێڵە، چەرخت هەر شینو زاری واوەیلا بێ. . تا ئەو رۆژەی كە (رۆژی دوایی دێت وتوێش لەدەورانو سووڕی خۆت دەكەویت.

ج — شارەزورو ئەردەڵانییەكان

دێینە سەر پەیوەندی شارەزوورو بنەماڵەی ئەردەڵانییەكان، بەتایفەی (كاكەیی)یەوە لەژێر تیشكی بۆچوونەكانی نووسەران دا، بابا ئەردەڵان بەبناغە دانەری دەوڵەتی ئەردەڵان دەژمێردرێت، كە یەكێك بوە لەوانەی توانیویەتی هۆزەكانی (گۆرانی) ی ناوچەی شارەزوور یەك بخات لەكوردستان دا. بابا توانیویە

بەهۆی کەس و کارو هۆزەکەیەوە سوود لەهەڵوەشاندنەوەی دەسەڵاتی خەلیفەکانی عەباسی وەرگرێ واتە لەکۆتایی عەباسی یەکان دا دەوڵەتی ئەردەڵانی کوردی دامەزراوەو توانیویەتی بۆ ماوەیەك دەست بەسەر شارەزووردا بگرێت و لەساڵی (1284ك) لەنێو براوە، مامۆستای مێژووزان جەمیل ڕۆژبەیانی دەڵێ ((. . . ئەم دەوڵەتە بەسەربەخۆیی مایەوەو درێژەی کێشا لەسەردەمەکانی جەنگیزی و تەتەری و ئیلخانی و تەیموری و قەرە قۆینلوو ئاق قۆینلو، چەند ساڵێکش لەسەردەمی دەوڵەتی سەفەوی دا هەوڵ و کۆششی دەکرد بۆ مانەوەی ئەم بەشەی کوردستان بەسەربەخۆیی بۆ ماوەی چوار سەدە، بەڵام (خان ئەحمەد خان) ی ئەم بنەماڵەیەی ئەردەڵان. . پەیوەندی لەگەل شاه عەباسی سەفەوی پەیدا کردو (کلاو زەر = کلاو زێرین)ی خوشکی مارە کردو خۆی دایە پاڵ شاە عەباس لەپێش داو پاشانیش لێ یان هەڵ گەڕایەوە لەگەڵیان دا جەنگی. بەمردنی خان ئەحمەد خان لەساڵی (1046ك/1636ز) دەوڵەتی ئەردەڵان بۆ سەفەوی یەکان سەری دا نواندو بووە ولایەتێکی سەربەوان و بەشێوەیەکی نیمچە سەربەخۆ مایەوە لەسەردەمەکان ئەفشاری و زەندی دا، بەڵام لەسەردەمی قاجاری یەکان دا. . . شاه ناصری قاجاڕی ئەم دەوڵەتەی بەیەکجاری لەساڵی (1284ك) لەنێو برد [99].

سەبارەت بەڕەگەزو بنەچەی بنەماڵەی (بابا ئەرەڵان) چەند بیرو ڕاو بۆچونێك هەیە وا لێرەدا دەیان خەینە پێش چاو:

1- شەرفنامە دەڵێ: (بەئاگایان لەکەونە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایانی کوردستان و شوێن هەڵگرانی شوێنەواری ئەتابیکانی لوڕستان، بنچینەی فەرمانرەوایی ئەردەلانی دەگێڕنەوە سەر رەسەنی خونکارانی دیاربکر0 کە ئەوانیش لەنەتەوەی ئەحمەدی کوری مەروانن0 بابا ئەردەلان ناوە بو پیاوێك کە چەند سەردەم و تاویك لەناو هوزەکانی گۆراندا ژیانی ڕابواردووە، لەبەرەو دوای جەنگیزی یەکان دەستی بەسەر شارەزووردا گرتوەو ئەمیرایەتی لێ دامەزراندندو، ئەوسا ناوی بابا ئەردەڵانی گۆڕیوەو کردوویە بەقوبادی کوڕی فەیروزی ساسانی !!)[100].

2- مامۆستای خوالێخۆش بوو ئەمین زەکی بەگ وتوویەتی: (ڕیوایەتی چوار عەصری دوایی عێراق)یش لەئەساس دا وەکو ڕیوایەتی شەرەفنامە وایە بەڵام دەڵێ (بابا ئەردەڵان) لەخانەدانێکی قەدیم و نەجیبی دیار بەکر بووەو هیجرەتی کردبووە ناو عەشائری شارەزوور خێڵانی دۆڵانی شەرقی هەورامانی کرد بەتابعی خۆی، وەکە جەنگیزخان هاتە ئەو ناوە حکومەتی (بابا ئەردەڵان)ی تەصدیق کردووە[101].

3- ڕۆژهەڵات ناس و گەڕیدەی ئینگلیز(مستەر ریچ) وتوویەتی: (خانەدانی بنەماڵەی ئەردەڵان، لەڕەگەزو بنەچەك دا (گۆران)و لەتیرەی (مامۆیی)ین[102].

4- ئیسماعیلی کورری مەلا محمدی حوسێن نوسەری تاریخی ئەردەڵان وتوویەتی (بابا ئەردەڵان لەجێی خۆی پەرپوە بووەو لەمەڵبەندی پاڵنگان دابەزیوەو لەدواڕۆژدا لەسۆنگەی مەئمون بەگی کوڕی مونزری نەوەیەوە ناوی (مامۆیی)یان بەسەردا براوە)[103].

5- مامۆستا ڕۆژبەیانی لەم بارەیەوە دەڵێ (. . . لەدوای وەرگێڕانی شەرەفنامەو ورد بوونەو قووڵ

بوونەوەم لەو ناوچانەی ئەم دەوڵەتی ئەردەڵانەی تێدا پەیدا بوو، گەیشتمە بیرو باوەڕێك كە هیچ كام لەمێژوو تووسانی كورد بیریان بۆ نەچووە، كەوا (بابا ئەردەڵان) یەكێك بووە لەپیرەكانی (گۆران)ی كاكەیی‌یەكانو (بابا) واتا وشەی (پیر – شێخ)ی ڕێبازی دەگەیێنێ، وشەی (ئەردەڵان)یش گۆڕانكاری بەسەردا هاتووە (هەردەڵان – شاخەكان – تەپۆڵكایی‌یەكان) دێتو ئەو ناوچانەی(هاوار، داودان، نەوسود، شێخان، زەڵم) لەكاتی خۆیدا دانیشتوانی كاكەیی بوون، شەرەف خانیش ئاماژەیێكی كەمی بۆ ئەم باسە كردووە بەوەی وتوویەتی: وا دیارە دەسەڵاتی ئەم دەوڵەتە كۆتایی پێ هات بۆ فەرمانڕەوا (پیربۆداق بەبەیی-بابایی) كە واتای نازناوەكەی گۆ كردنی (بابان) دەگەینێت ئەمانەی ناویان دەبەین وەكو (باوە محەمەد، باوە پلاوی، باوە شاسوار، باوە یادگار. . . [104]. پیرە مەگرونو پیر مەسویرو پیر شالیار ئەمانە هەموو لەسەرۆكە پیرۆزە ئایینی‌یەكانی كورد بوون))[105].

مامۆستا ئەمین زەكی بەرامبەر بۆچوونەكەی (مستەر ریچ) كە وتوویەتی خانەوادەی بنەماڵەی ئەردەڵان لەڕەگەزو بنەچەدا گۆرانن‌و لەتیرەی مامۆین وتوویەتی (تەدقیقاتی ئەم موئەرخە لەعەقڵ زۆر نزیكەو دەبێ بەقوەتی عەشیرەتەكەیەوە بەسەر عەشائری ئەو ناوەدا زاڵ بووبێ‌و حكومەتی دامەزراندبێ[106].

منیش لەم بارەیەوە زانیارییێك دەخەمە سەر ئەو بۆچوونانەی ریچ‌و ئەمین زەكی بەگ‌و دەڵێم لەناو كوردا لەهۆزەكانی گۆران تیرەییێك هەیە كە بە(مام – مامۆیی) ناسراون‌و لەڕەچەڵەك دا كاكەیین‌و خۆیان بەگۆڕانی شارەزوور دەزانن ئەمانە لەكۆن دا هۆزێكی گەورە بوونە بەتایبەت لەو كات‌و دەمەی پێشەوای كاكەیی‌یەكان سوڵتان ئیسحاقی بەرزنجی كە خۆی خەڵكی (بەرزنجە)ی ناوچەی كرمانجی شارباژێر بوو، ڕووی كردە ناویان‌و ڕێبازە سۆفیزمی‌یەكەی لەناویان دا بڕیار داو، زمانەكەی ئەوان كە (ماچۆماچۆ) ی گۆران بوو، وەك زمانێكی ڕەسمی‌و پیرۆز بۆ ڕێبازەكەی هەڵبژارد، جا ئەو تیرانەی بە (تفەنگچی) بەناوبانگن سەر بەم تیرەیەن‌و گۆران یان پێ دەڵێن دەشێ بابا ئەردەڵان هەر وەكو (ریچ) وتوویەتی لەبنەچەك دا (گۆران) بێ‌و سەر بەتیرەی (مامۆیی) بێ كە ئەمین زەكی بەگ پاڵپشتی بۆچوونەكەی دەكات.

ئەگەر سەرنج لەنووسینە كانی (مەئمون بەگی بێگە بەگ)ی ئەردەڵانی بدەین كە بریتی‌یە لەنووسینی بیرەوەری‌یەكانی خۆی بۆ (سوڵتان مورادی سێیەم)ی عوسمانی بەهۆی دانیشتنیەوە لەسەر تەختی پادشایی دەبینین باسی بەسەرهات‌و فەرمان ڕەوایی دەسەڵاتی خۆی‌و باوكی‌و بارودۆخی ناوچەی شارەزوور دەكات، هەروەها لەپێشەكی نوسراوەكەی دا باس‌و پێناسەی ڕشتەی بنەماڵەكەیان بۆ سوڵتان موراد دەردەخات‌و خۆی دەباتەوە سەر بنەماڵەی (عادلانی) ڕای كردووە لەو ڕاستی‌یەی كە بزاندرێت ئەم فەرمانڕەوایەی ئەردەڵان، یەكێكە لەبنەماڵەی بابا ئەردەڵان. لێرەدا پەنا دەبەینە كتێبی (مذكرات مأمون بك بن بیگە بك)كە وەرگێڕانی كتیبەكە لەپەراوێزدا لەم بارەیەوە بەم جۆرە دەدوێن (لەپەندو قسە نەستەقەكانەوە هاتووە كە خەڵكی بڕوایان بەڕەچەڵەكی خۆیان هەیە. . لەگەڵ ئەمەش دا ئێمە لەو بڕوایە داین كە

(مەئمون بەگ) نازناوی (عـادلانی) بـۆ خـۆی هەڵبـژاردوە کـە دەگەڕێتـەوە بـۆ نـاوی دروسـت کـراوی بـاپیرە گـەورەی ! ڕای کـردووە لـەوەی کـە بزانـدرێ لەبنەماڵـەی بابـا ئـەردەڵان، لەسـەرۆکەکانی (گـۆران)و لـەپیاوە پیرۆزەکانی (کاکەیی)یە کە بەنازناوی (باوە = بابا) وە ناسراون. لەبەر ئەوەی سوڵتانی عوسمانی دەزانێ ئەم خێزانە کاکەییانە دەگەڕێنەوە بۆ سەر ئایینێکی. . . ، هەر لەو بڕوایەوە (بابا ئەردەڵان)یش ڕەچەڵەکێکی بۆ خۆی دۆزیوەتـەوە خـۆی بردووەتـەوە سـەر بنەماڵـەی (مـەروان) ئەمیـشیان هـەر لەبـەر هـەمان بوختـان لەڕاسـتی ڕای کـردووە. مامۆسـتا جـەمیل ڕۆژبـەیانییش لـەپاش وەرگێڕانـی (شـەرفنامە) کۆبوونەوەیـەکی لەگەڵ مامۆستا (تۆفیق وەهبی) دا بەستووە دەربارەی چاوگی وشەی (بەبە) کە گۆڕانکاری بەسـەردا هـاتووە بووتە (بابان) و ڕازیشی کردووە بەوەی وشەی (بەبە)لە (باوە)ی کاکەییەوە پەیدا بووەو هاتووەتە ئـاراوە. جا مامۆستا تۆفیق وەهبی وتارێکی نووسیوەو تیایدا دیاری کردووە کە وشەی (بەبە) دەگەڕێتەوە بۆ وشەی (باوە) کە فەرمان ڕەوایانی بنەماڵەی (بابان) لەڕەچەڵەك دا لەپیاوە پیرۆزەکانی کاکەییەکان بوونە) [107].

ئەگەر بێتو ئەم بۆچوونانە مەبەست بپێکن کەوا بابا ئەردەڵان، و مەئمون بەگی نەوەی. . لەڕەچەڵەك دا لە (کاکەیی)یەکانی (گۆران) بن ئەوا ئێمەیش دەڵێیین:دیارە هۆی ڕاکردنی باوە ئەردەڵانو مەئمون بەگی نـەوەی لـەناوو نازنـاوی ڕاسـتەقینەی بنەماڵـەکانیانو پـەنا بردنیـان بـۆ چـەند نـاوو نازنـاوێکی بێگانـەو خۆحەشاردانیان لەپەنای ئەو ناوانەدا ئەوە دەگەینێ هـەر لەکۆنـەوە زۆر جـار هێـرش براوەتـە سـەر هـۆزو تیرەکـانی کاکەییـەکانو شـارو دێهاتیـان تێـك دراوە لەلایـەن کۆنەپەرسـتانی هـەردوو دەوڵـەتی عوسمـانیو ئێرانییەوە بەوەی هەر جارەی هانی لایـەك لەدانیـشتوانی کوردسـتانی سـەر بـەم دوو دەوڵەتـە داگیرکـەرەو تالان کەرانە دراوە بۆ دەر پەڕاندنی تایفەی کـوردی کاکـەیی لەناوچـەو شـارو دێهاتـەکانی (هـاوار، نەوسـود، شێخان، داودان، زەڵم، سەرگەت، گوڵپەت، سازان، مۆردین، پردیۆەر، سەراو، عەربەت، . . هتد (بەناوی ئەوەی ئەمانە بیرو باوەڕی ئایینی یان جیـاواز بـووە لەگـەڵ خـەڵکی ناوچـەکانی دەورووبـەریان ! هـەر لەبـەر ئـەم جۆرە کێشانە گەلێ تیرە لەتایفەی کاکەییەکان لەو ناوچەو شوێنانەدا بلاویان لێ کردوەو خۆیـان لەدەشـتی پانو بەری شـارەزوور بـێ بـەری کـردووە شـاعیری کـورد (مـەحوی) لـەکاتی خۆیدا ئـەو جـۆرە هێرشـانەی براوەتـە سـەر تایفـەی کاکـەیی لەشـارزوور بیـستووەو تێکـەڵاوی شـیعرەکانی کـردووە بـەڵام ڕووداوەکـەی بەشێوەیەکی نەبوو نەکراو وەرگرتوە وەك دەڵێ:

دنیا بەحیلە مەیلی بەئەبنای ئەگەر ببێ

ئەم (دایە ڕێزبارە) بەفرزەندی شو دەکا [108]

لێکۆڵەرانی (دیوانی مەحوی) دەڵێن (. . . لەناو موسـڵمانانی ئـەو ناوچـانەدا کـە کاکەییـەکانیان تـێ دا دەژیـن وا مەشـهورە وەختـی خـۆی خێڵـی کاکـەیی تـەفرو تونـا کـراون کەسـیان لێ دەر نەچـووە ئـافروتێکی دووگیان نەبێ. .) [109].

سەرەنجام

ئەم نوسینەی ئێمە کە بەناو جەرگەی دەشتێکی پانو بەرینی (شارەزوور) دا خولایـەوە. . دوا وشـەمان

ئەمەیە دەڵێن: شارەزوور جێگاو شوێنو زەویو شاخو تەپۆڵکەو دۆڵی کانیاوو چەمی پاکو پیرۆزە لەلای هەموو (کاکە)ێکو لای (کاکەیی)یەکان بەشێوەیەکی تایبەتی هۆی پیرۆزی ناوچەکە لای کاکەیی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ماوە دوورو درێژەی کە باپیرە گەورەکانیان تییدا ژیاونو فەرمان ڕەواو خاوەن دەسەڵات بوون، بەسەدان گوندیان تێ دا ئاوەدان کردووەو بەهەزاران دارە گوێزیان تێ دا ناشت لێرەوە لەسەر ئەم خاکە پاکە بڕیاری ڕێبازە سۆفی گەرییەکەی سوڵتان ئیسحاقی بەرزنجی درا بەچەندان شوێنو جێگاو نەزرگەی پیرۆزیان لەباوەشی ناوچەکەدایە لانکو بێشکەی هەمیشەیی پیرو شێخەکانیانە. لەبەر ئەمەیە وشەی (شارەزویل – شارەزوور) وشەیەکی پیرۆزی تێکەڵاو بەوێردو هۆنراوەو سروودی سۆفیو دەروێشانی کاکەییانە، بەتایبەتی پیرانی ڕێبازو زانایانی زانیاری ناوەکیو زایەری بەهۆنراوەی سۆفیزمیو بەزمانی زگماکی (ماچۆ ماچۆ) ی گۆرانی کوردییەوە. . لەکێوو دەشتو شارو دێی ناوچەکەوە کەوتونەتە خۆش خوانیو نەخوانی. .) .

پەراوێزەکان

1- جمال بابان، السليمانيه من نواحيها المختلفه، مجله المجمع العلمی الكردی، العدد الثامن، 1981، ص 329؛ هەروەها سوودم لەدەسنووسێکی مامۆستا (توفيق وهبی) خوالێخۆشبوو بینیوە بەناو نیشانی (شهرزور) سفره من (دربند بازيان) الی (دربند تاسلوجه)، لەلایەن مامۆستای بەرێز (مصطفی نەریمان)وە پێم گەیشت زۆری سوپاس دەکەم.
2- توفيق وهبی، (شهرزور) سفره من دربند بازيان الی دربند تاسلوجه دەسنووس.
3- ئەمین نەقشبەندی، شارەزوورو شارەزووریەکان، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق-دەستەی کورد، ژمارە (10)، 1983، ل 45، کە ئەویش لە (دائره المعارف الاسلاميه) وەری گرتووە.
4- لەوتارە دەسنووسەکەی (توفيق وهبی)، (شهرزور) سفره من دربند بازيان الی دربند تاسلوجه وەرگێڕاوە.
5- تنقيبات مديريه الآثار العامه فی سهل شهرزور، مجله سومر، العدد 16، 1960، ص 136؛ هەروەها بڕوانە جمال بابان، السليمانيه من نواحيها المختلفه، مجله المجمع العلمی الكردی، العدد (8)، 1981، ص 229.
6- 7- 8- د. جمال رشيد، دراسات كرديه فی بلاد سوبارتو، مطبعة دار افاق عربيه، بغداد، 1984 ، ص 61.
9- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل 61.
10-توفيق وهبی ، اصل تسميه شهرزور، مجله سومر، العدد 17، 1961، ص136.
11-جمال بابان، مجله المجمع العلمی الكردی، العدد (8)، ص ص 331، 332.
12-محمد امين زكی، خلاصه تاريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور، الطبعة الثانية، ترجمه محمد علی عونی، طبعة صلاح الدين، بغداد، 1961، ص120.

13- ابن خلدون، كتاب العبر وديوان المبتدأ والخبر، الجزء الثاني، مكتبه النهضة، مصر، 1355هـ /1936م، ص ص 354-355.
14-البلاذري فتوح البلدان، الطبعة الأولى، مطبعة الموسوعات، مصر، 1319هـ/1901م، ص ص 341-342؛ هەروەها ابن الأثير الكامل في التاريخ، ج 3 ، اداره المطبعة المنيريه، مصر 1356هـ، ص 19؛ هەروەها ابن خلدون، الجزء الثاني، مكتبه النهضة، ص 354 -355، هەروەها خلاصه تاريخ الكرد وكردستان، الطبعة الثانية، 1961 م، ص 125.
15- ابن ألأثير، الكامل في التاريخ ، ادارة المنيرية للطباعة، 1356هـ، ج 3 ، ص188.
16-ابن ألأثير، سەرچاوەی پێشوو، ل 205.
17-هەمان سەرچاوەی پێشوو، ج3 ، ص206.
18-الكامل في التاريخ، طبعة ادارة المنيرية، 1357هـ، ج 4 / 51-52.
19-سەرچاوەی پێشوو ج4 ، ص289.
20-الطبري، تاريخ الامم والملوك، الجزء السادس، مطبعة الإستقامة، القاهره، 1358هـ/1931، ص ص 20-22.
21- سەرچاوەی پێشوو، ج 6 ، ص ص68-69 ؛ هەروەها الكامل في التاريخ، طبعة ادارة الطباعة المنيرية، 1357 هـ، مصر، ج 4 ، ص ص319-320.
22-الكامل في التاريخ، ج 4 /355.
23-الطبري تاريخ الأمم والملوك ج6/ 472.
24-الكامل في التاريخ طبعة ادارة الطباعة المنيرية 1353 ج6 /35-36.
25-سەرچاوەی پێشوو، ج6 /107.
26-سەرچاوەی پێشوو، ج6 /165.
27-سەرچاوەی پێشوو، ج6 /183.
28-28 سەرچاوەی پێشوو، ج6 /347.
29-د. جليله ناجى الهاشمى الاماره الحسنويه في الدينور والشهرزور مجله المجمع العلمى الكردى العدد الأول المجلد الثالث س 1975 ص 730 هەوەها بڕوانە محمد جميل الروژبيانى دينورو مشاهيرها، مجله المجمع العلمى الكردى، المجلد السادس س 1978، ص 565.
30-الإماره الحسنويه في الدينور والشهرزور، ص 734؛ محمد جميل الروژبيانى، دينور ومشاهيرها ص 565.
31-الكامل في التاريخ، ادارة الطباعة المنيرية، 1353هـ، ج7، ص234.
32-سەرچاوەی پێشوو، ج6 ، ص ص247-248؛ هەروەها الإماره الحسنويه في الدينور والشهرزور، ص 745.
33-الإماره الحسنويه في الدينور والشهرزور، ص 746.

34-الكامل في التاريخ، ادارة الطباعة المنيرية، 1353هـ، ج 6، ص271؛ هەروەها الإماره الحسنويه في الدينور والشهرزور، ص 746-747.
35-الكامل في التاريخ، ادارة الطباعة المنيرية، 1353هـ، ج 7، ص99.
36-الكامل في التاريخ، مطبعة (الإستقامه)، القاهره، راجعه نخبة من العلماء، ج8 ، ص36 سەرنج لەبەر ناتەواوی جۆری چاپەکان ناچار بووم ئەم دووبەشەی (الكامل في التاريخ)ی چاپی (الإستقامه) دەست نیشان بکەم کە ساڵی چاپی لەسەر نەبوو.
37-الكامل في التاريخ، مطبعة الإستقامه، القاهره، ج8 ، ص36.
38-سەرچاوەی پێشوو، ج8 ، ص57.
39-سەرچاوەی پێشوو، ج8 ، ص368.
40-سەرچاوەی پێشوو، ج9 ، ص97.
41-سەرچاوەی پێشوو، ج9، ص 140.
42-سەرچاوەی پێشوو، ج9، ص163.
43-سەرچاوەی پێشوو، ج9، 170.
44-سەرچاوەی پێشوو، ج9، ص 373.
45- خلاصه تاريخ الكرد وكردستان، الطبعة الثانية، مطبعة صلاح الدين، بغداد س 1961، ص ص 153-155.
46-مذكرات مأمون بك بن بيكه بك، ترجمه محمد جميل الروژبياني وشكور مصطفى، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد، 1980، ص ص 18-19.
47-سەرچاوەی پێشوو، ل ل 19- 20.
48-محمد جميل الروژبياني، داقوق (دقوقاء) في التاريخ، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد، 1983، ل 425. پەراوێزی ژماره (265).
49-ئەمین نەقشبەندی شارەزوور و شارەزووریەکان، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق، ژماره (10)، 1983، ل52.
50-الاصطخري المسالك والممالك، تحقيق الدكتور محمد جابر عبدالعال، مطبعة دار القلم، القاهره، 1381هـ /1961 م، ل 18.
51-سەرچاوەی پێشوو، ل 16.
52-ابن حوقل صوره الأرض، طبعة بيروت، 1979، ل 314.
53-سەرچاوەی پێشوو، ل 16.
54-سەرچاوەی پێشوو، ل 315.
55-الرسالة الثانية، ابى دلف مسعر بن المهلهل نشرها مينورسكى، مطبعة جامعة القاهرة، 1955 ، ل 14

وەكو لەگەشتەكەیدا دیارە لەساڵی (340) لەشاری (قرمیسین –كرماشان)دا بووە.

56- معجم البلدان، یاقوت الحموی، الطبعة الاولی، المجلد الخامس، مطبعة السعادە مصر، 1324هـ/ 1906، ص 312.

57-الرسالة الثانية، مسعر بن المهلهل، ل ل 10 -12.

58-ئەم هۆزەی بە (كیكان) ناو براون، مامۆستا ئەمین زەكی بەگ سەبارەتیان وتوویەتی: ئەمانە لەنزیكی (مەرعەش)دا جێگیر بوونە، بڕوانە خلاصە تاریخ الكرد وكردستان، ترجمە محمد علی عونی، الطبعة الثانية، مطبعة صلاح الدین، بغداد، 1961، ص 356. كەچی مامۆستا جەمیل رۆژبەیانی رای وایە مەبەست لەم هۆزەی (كیكان) بریتییە لەناوهێنانی هۆزی (كاكەیی) بەڵام ئەوەی من بیزانم هۆزی كاكەیی لەم مێژووەدا دروست نەبووە! بڕوانە گۆڤاری كاروان، جاوان، كتابە جمیل الرۆژبیانی، ترجمە عبدالحمید عبداللطيف العدد (54)، 1978، ص 135.

59-المسعودی التنبیە والإشراف، الطبعة الاولی، دار الصاوي للطبع، القاهرة، سنە 1357هـ/1938م، ص 78.

60-معجم البلدان، یاقوت الحموی، ج 5، ص 312.

61-شەرەف خانی بەدلیسی شەرفنامە، وەرگێڕانی بەكوردی هەژار، چاپخانەی كوڕی زانیاری كورد، بەغدا، 1973، ل 194.

62-توفیق وەهبی، أصل تسمیە شهرزور، مجلە سومر، العدد 17، 1961، ل 129.

63-رحلە ریچ الی العراق، ترجمە بهاء الدین نوری، الجزء الأول، مطبعة السكك الحدیدیە، بغداد، 1951، ل 191.

64-ئەمین زەكی بەگ، تاریخ سلێمانی و وڵاتی، چاپخانەی النجاح، بەغدا، 1939، ل 19.

65-د. حسام النقشبندی، المدن المندرسە في محافظة السلیمانیە، گۆڤاری كاروان، ژ (34)، 1985، ل 152.

66-ئەمین نەقشبەندی، شارەزوور و شارەزووریەكان، گۆڤاری كۆڕی زانیاری، ژمارە (10)ی، 1983، ل 60.

67-كمال نوری معروف، گۆڤاری كاروان، ژمارە (39)، 1985، ل 24.

68-گۆڤاری كاروان، ژمارە (36)، 1985، ل 136 (حلقە مفقودە من تاریخ شهرزور) نوسەر محمود أحمد محمد.

69-سەرچاوەی پێشوو، ل 140.

70-هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل 142.

71-تنقیات مديرية الآثار العامە فی سهل شهرزور، مجلە سومر، العدد (16)، 1960، ص 137.

72-(شارەزویل – شارەزول) جاران كوردەواری بەم جۆرەیان گۆ كردووە، بەتایبەتی كوردە كاكەییەكانی ناوچەی (شارەزوور)، بڕوانە (مذكرات مأمون بك بن بیگە بك)، وەرگێڕانی مامۆستایان جەمیل

رۆژبەیانیو شکور مصطفی، ل 19؛ هەروەها بڕوانە شەرەفنامەی شەرەف خانی بەدلیسی کە ئەویش بەشێوەی (شارەزول) دەریبڕیوە.

73- دیوانی مەحوی، چاپی دووەم، عبدالکریم مدرسو محەمەدی مەلا کەریم، چاپخانەی ئوفسیتی حسام، بەغدا، 1984، پێشەکی دیوانەکە، ل 11.

74-گۆڤاری بەیان، سۆفیەتی لەشیعری کوردیدا، خورشید رشید، ژمارە (65)، 1980، ل 6.

75-سەرچاوەی پێشوو، ل 6.

76-سەرچاوەی پێشوو، ل 6 ؛ هەروەها چەمکێکی مێژووی هەورامانو مەریوان محمدی مەلا کەریم، چاپخانەی سلمان الأعظمي، بەغدا، 1970، ل ل 6، 26.

77-جەلالەدینی ڕۆمی سروودی نەی احمد تاقانە، چاپخانەی علاء، بغداد، 1979، ل ل 11-12.

78-نۆ سەد بەواتا (900)کەسو ئەمانە دەستەو دایەرەی بابا خۆشین بوونە هەمووشیان لەئاهەنگی زیکر وکۆڕ بەستن دا ساز لێدەر بوونە.

79-حمید عزیز، سەرەتایەك لەفەلسەفەی کلاسیکی یۆنان، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی، 1979، ل 142.

80-سەرچاوەی پێشوو، ل 142.

81-د. مارف خەزنەدار، لەبابەت مێژووی ئەدیبی کوردییەوە، چاپخانەی المؤسسە العراقیە للدعایە والطباعة، بەغدا، 1984، ل 90.

82-بابانـاوز یەکێکە لەخواناسە مەزنەکانی شارەزوورو سولتان ئیسحاقی بەرزنجی لەناو کەشکۆڵە پیرۆزەکانی ڕێبازەکەیدا ناوی بردووە، بەمرۆڤێکی فەیلەسوفی سۆفیانی لەقەڵەم داوە و بڕێ لەکەشف و کەراماتی بۆ درکاندووین و زۆربەی بیرو باوەڕەکانی بۆ دەربڕیوین، قسەکانی بابا ناوزیش ئەمڕۆ نرخێکی پیرۆزو بەچاوێکی ڕێزەوە تەماشا دەکرێ. مامۆستا عبدالکریمی مدرس دەڵێ: یەکێ لەبرادەرانی وڵاتی خۆمان لەئەڵمانیا بوو چەند نامەو چەند غەزەلێکی نێوان بابا ناوزو قازی بەنیو شێخ عەلی (شێرۆ)ی بۆ ناردم کە بەشێوەی هەورامی نوسراونو بۆ مێژووی 475ك دەگەڕێنەوە، بڕوانە لاپەڕە (389)ی بنەماڵەی زانیاران.

83-بنەماڵەی زانیاران، عبدالکریمی مدرس، چاپی یەکەم، چاپخانەی شفیق، بەغدا، 1984، ل 388.

84-قازی بەنێ ئەمیش یەکێك بووە لەیارانی بابا ناوزی شارەزووریو لە (سەرگەت) لەدایکبووەو لەناوچەکانی شارەزوور کۆچی دوایی کردووە، قازی بەنێ ماوەییەك لەدێی شیوی قازی لەناحیەی قەرەداغ دا نیشتەجێ بووە، ئەم پایە بەرزە هەوڵی داوە بیرو باوەڕەکانی ڕێبازی سۆفیگەریی بابانـاوز بەخەڵکی شارەزوور تێ بگەێنێو بڵاوی کاتەوە کاتێ کە خەڵکی لەباباناوز نەدەگەیشتنو نەیان دەزانی لەچ دەدوێ ئەمیش هاتووە دوعاو سەرزەنشتی ئەو جۆرە کەسانەی کردووە کە نەچوونەتە ریزی ڕێبازی باباوە.

85-بنەماڵەی زانیاران، ل 388.

86-گۆڤاری کاروان، ژ (36)، 1985، حلقه مفقوده من تاریخ شهرزور... محمود احمد محمد، ل 136.

87-سەرچاوەی پێشوو، ل ل140 -141.

88-بنەماڵەی زانیاران، ل ل 606-607.

89-گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژ (102)، تەموزی ساڵی 1984، شاری بەرزنجەی پیرۆزو بنەماڵەی ناودارانی لەمێژوودا، ل 99؛ هەروەها بڕوانە کتێبی کاکەیی محمد امین هەورامانی سروودی، ژمارە (3) گفتوگۆی سوڵتانو پیرە میکائیل، ل ل 206-207.

90-علاء الدین سجادی، سوفیەتی لەهۆنراوەی کوردیدا، گۆڤاری کۆری زانیاری کورد، بەرگی شەشەم، 1978، ل 38.

91-ئەمین شێخ علاو الدین نەقشبەندی، زنجیرەی (20)ی بابەتی تەسەوف رۆژنامەی (العراق)، ژمارە (2664)ی، 1985.

92-خورشید رشید، سۆفیەتی لەشیعری کوردیدا، گۆڤاری بەیان، ژ (65)، 1985، ل 5.

93-ئازاد رەئووف، زنجیرەی ناودارانی ئیسلام (مەولانای رۆمی)، چاپخانەی الحوادث، بەغدا، 1985، ل 49.

94-گۆڤاری کاروان، حلقه مفقوده في تاریخ شهرزور. . . ، ژمارە (36)، 1985، ل141.

95-محمد بهاء الدین ملا صاحب پیر شالیاری زەردەشتیو هەندێ لەبوێژو پیاوە بەناوبانگەکانی هەورامان، چاپخانەی شەفیق بەغدا، س 1968، ل 9-10.

96-بۆ نمونە هەر وەکو ئەو جۆرە بیر کردنەوە و لێکدانەوە ئاییندییانەی کە (حەقەکان) سەر گەرمی ببون، دەتوانی تەماشای نوسراوێکی د. عیزەدین مستەفا رەسول، لەپاشبەندی دووەمی کتێبی ئاوڕدانەوەیەك لەبزوتنەوەی هەقە بکەی کە لەبارەی کوردە حەقەکانی سەرگەڵووەوە گێراویەتییەوە، ل67.

97-دیوانی شیرینو خەسرەو خانای قوبادی، محمدی ملا کریم، چاپخانەی کۆری زانیاری، بەغدا، 1975، ل ل 708.

98-سەرچاوەی پێشوو، ل ل 708.

99-محمد جمیل الروژبیانی، داقوق (دقوقاء) في التاریخ، مطبعة المجمع العلمی العراقی، بغداد، 1983، پەراوێزی ژمارە (263)، ل 424.

100- شەرەف خانی بەدلیسی، شەرفنامە، بەکوردی هەژار، چاپی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، 1973، ل 194.

101- محمد امین زەکی، کوردو کوردستان، چاپخانەی دار السلام، بەغدا، 1931، چاپی ئەودیو، ل 326، بەشی (2-3) کتێبەکە (حکومەتی بنی اردەلان).

102- سەرچاوەی پێشوو، ل 326؛ هەروەها شەرەفنامە بەکوردی، پەراوێزی ژمارە (2)، ل 195.

103- شەرەفنامە بەکوردی، پەراویزی ژمارە (2)، ل 195.

104- **توفيق وەهبی نوسیویە زۆر شوێنو جێگای شارەکانی (کەرکوکو سلێمانیو هەولێر) هەن بەناوی (بابا – باوە)کانی ئەهلی هەقەوە ناونراون جارێ ئەمە ناوی چەند گوندو نەزرەگەیێکی پیرۆزی شاری سلێمانییە لەوانە گوندەکانی (باوە مەردە، باوە، گێلدی، باوە خۆشین، باوە چیچەك)و مەزارەکانی وەك (پیرمەسویر، پیرەمەگرون) یەکێکە لەپیرەکانی سەدەی دەیەمی کۆچی کاکەیەیەکان، پیر میکائیل، پیر بابا. .) ئەمانە لەدەستنووسێکی توفیق وهبی وەرگیراونو مامۆستا نەریمان پێی دام.**

105- **داقوق** (دقوقاء) **في التاريخ، پەراوێزی ژمارە** (288)، **ل** 415.

106- **کوردو کوردستانی، محمد امین زەکی، بەشی** 2-3 **ی، ل ل** 326، 107 .

107- مذكرات **مأمون بك بن بيگ بك، ترجمه محمد جميل و شكور** مصطفى، **پەراوێزی ژماری** (15)**ی، ل** 16.

108- **دیوانی مەحوی عبدالکریمی مدرسو محمدی ملا کریم، چاپی دووەم، هۆنراوەی ژمارە**(9)، **ل** 25-26.

109- **هەمان سەرچاوە، ل** 26-27.

سەرچاوەکان

أ- **سەرچاوەی کۆن بەکوردی وعەرەبی**

1- ابن الأثير **ابو الحسن عزالدين على بن ابى الكرم محمد بن عبدالكريم الجزرى** (630**هـ/**1233**م) الكامل في التاريخ**، الطبعة الأولى، طبعة دار الطباعة المنيرية، **سنه** 1356**هـ، مصر، الاجزاو** (3، 4، 5، 6).

2- **المؤلف** نفسه الكامل **في التاريخ**، طبعة **(الإستقامه)، القاهره**، راجعه **نخبه** من العلماء **بمصر، بدون** سنة طبع، **الاجزاو** (8، 9).

3- **ابن حوقل ابو القاسم محمد بن على بن حوقل النصيبى (ت** 367**هـ/**977**م) صوره** الأرض، طبعة **بيروت، سنه** 1979**م**.

4- **ابن خلدون، الامام عبدالرحمن ابن خلدون** (808**هـ/**1406**م)، تاريخ ابن خلدون المسمى بكتاب العبر وديوان المبتدأ والخبر، تحقيق محمد المهدى** الجنابي الجزء الثاني مكتبة النهضة، **مصر،** 1355**هـ/**1936**م**.

5- **ابن المهلهل ابى دلف مسعر بن المهلهل الخزرجى (ت بعد سنه** 377**هـ/**987**م) الرساله** الثانية **نشر وتحقيق مينورسكى** مطبعة **جامعه القاهره، س** 1955.

6- الأصطخري، **ابن اسحاق ابراهيم بن محمد الفارسى** الاصطخري **المتوفى في النصف الاول من القرن الرابع الهجرى، المسالك والممالك، تحقيق د. محمد جابر عبدالعال الحسينى،** مطبعة **دار القلم القاهره** 1961**م**.

7- البلاذري، احمد بن يحيى بن جابر البغدادى الشهير بالبلاذري، فتوح البلدان، شركه طبع الكتب العربيه، الطبعة الاولى، مطبعة الموسوعات، مصر، 1901.

8- الحموى ابو عبدالله شهاب الدين ياقوت بن عبدالله الرومى (626هـ/1228م) معجم البلدان، ج 5، مطبعة السعادة، الطبعة الأولى، مصر 1324هـ/1906م.

9- الطبري ابى جعفر محمد بن جرير الطبري، تاريخ الأمم والملوك، راجعه نخبة من العلماء، مطبعة الإستقامة، القاهرة (1358هـ/1939م)

10- المسعودي ابي الحسن علي بن الحسين المسعودي (ت سنه 345هـ) التنبيه والأشراف نشر عبدالله اسماعيل الساوي، دار الصاوي للطبع، القاهرة، الطبعة الأولى 1357هـ/1938م.

11- شرەف خانی بەدلیسی ((کۆتایی ساڵی (1005ك/1597ز) شەرەفنامە، وەرگێڕانی بەکوردی هەژار، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، 1973.

سەرچاوەی نوێی کوردی وعەرەبی:

1- ریچ، کلۆدیوس جیمس، رحله ریج الی العراق عام 1820، ترجمه بهاء الدین نوری، الجزء الأول، مطبعة السكك، بغداد، 1951.

2- مامون بك بن بيگه بك، مذكرات مامون بك بن بيگه بك، نقلها الى العربيه وعلق عليها محمد جميل الروژبيانى وشكور مصطفى، مطبعة المجمع العلمى العراقى، بغداد، 1980.

3- محمد امين زكى بك، خلاصه تاريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور الى الآن، ترجمه محمد على عونى، الطبعة الثانية، مطبعة صلاح الدين، بغداد، 1961.

4- المؤلف نفسه تاريخ سلێمانی و ولاتی، چاپخانەی النجاح، بغداد، 1939م.

5- المؤلف نفسه کوردو کوردستان، چاپخانەی دار السلام، بەغدا، 1931، چاپی کوردەکانی ئەودیو.

6- محمد جميل الروژبيانى، داقوق (دقوقاء) فى التاريخ، مطبعة المجمع العلمى العراقى، بغداد، 1983.

12- محمدی ملا کریم، دیوانی شیرین وخوسرەو خانای قوبادی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری، بەغدا، 1975.

13- هەمان دانەر چمکێکی مێژووی هەورامانو مەریوان، چاپی سلمان الأعظمي، بەغدا، 1970.

7- محمد بهاء الدين ملا صاحب پیر شالیاری زەردەشتیو هەندێ لەبوێژو پیاوە بەناوبانگەکانی هەورامان، چاپی شفیق، بەغدا، 1968.

14- عبدالکریم مدرس، بنەماڵەی زانیاران، چاپی یەکەم، چاپخانەی شفیق بەغدا، 1984.

15- عبدالکریم مدرس و محمدی ملا کریم، دیوانی مەحوی، چاپی دووەم، ئوفسێتی حسام، بەغدا، 1984.

16- دکتور مارف خەزنەدار، لەبابەت مێژووی ئەدەبی کوردیەوە، چاپی المؤسسه العراقیه للدعایه والطبع، بەغدا، 1984.

17- حميد عزيز، سەرەتايەك لەفەلسەفەی كلاسيكی يۆنان، چاپی زانكۆی سلێمانی، 1979.
18- دكتور جمال رشيد، دراسات كرديه فی بلاد سوبارتو، چاپی دار افاق عربيه، 1984.
19- ازاد رووف، زنجيرەی ناودارانی ئيسلام (مەولانا رۆمی)، چاپی الحوادث، بەغدا، 1985.
20- احمد تاقانه، جەلالەدينی ڕۆمی سروودی نەی، چاپی علاء، بغداد، 1979.

ج – گۆڤار و ڕۆژنامە

1- مجله سومر، الجزء الأول والثاني، المجلد السابع عشر، سنه 1961م.
2- مجله سومر، الجزء الأول والثاني، المجلد السادس عشر، سنه 1960م.
3- كۆڤاری رۆشنبيری نوێ، ژ (102)، 1984.
4- گۆڤاری بەيان، ژ (65)، 1980.
5- گۆڤاری كاروان، ژ (34)، 1985.
6- گۆڤاری كاروان، ژ (36)، 1985.
7- گۆڤاری كاروان، ژ (39)، 1985.
8- گۆڤاری كاروان، ژ (45)، 1987.
9- گۆڤاری كۆڕی زانياری كورد، ژ (1)، بەرگی (3)، چاپی كۆڕ، 1975.
10- گۆڤاری كۆڕی زانياری كورد، بەرگی(6)، چاپی كۆڕ، 1987.
11- كۆڤاری كۆڕی زانياری عێراق-دەستەی كورد، (8)، 1981.
12- گۆڤاری كۆڕی زانياری عێراق-دەستەی كورد، ژ (10)، 1983.
13- ڕۆژنامەی (العراق)، ژ (2664)، 1985.

تێبينی: ئەم لێكۆڵينەوەيە لەگۆڤاری رۆشنبيری نوێ، ژمارە 123ی ساڵی 1989 بڵاوكراوەتـەوە ، لەبـەر گرنگی بابەتەكە بەپێويستمان زانی لەگۆڤاری كەركوكدا دووبارە بڵاوی بكەينەوە.